

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

А.Л. РОЗМАРИНА

ФІНАНСИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

**ОДЕССА
«ТЕС – 2009»**

ЗМІСТ

Вступ	5
Тема 1. Фінанси як економічна категорія	7
1.1. Необхідність та сутність фінансів	7
1.2. Фінансові категорії та їх взаємозв'язок з іншими економічними категоріями.....	9
1.3. Функції фінансів.....	11
1.4. Роль фінансів в умовах ринкової економіки.....	12
Тема 2. Фінансова система держави	15
2.1. Поняття фінансової системи та її ланки.....	15
2.2. Фінансова політика.....	18
2.3. Фінансовий механізм та його структура.....	20
2.4. Загальне поняття про управління фінансами.....	21
2.5. Органи управління фінансами та їх функції.....	23
2.6. Сутність, методи та організація фінансового контролю.....	26
Тема 3. Податки та оподаткування	31
3.1. Соціально-економічна сутність та функції податків.....	31
3.2. Елементи податків.....	32
3.3. Класифікація податків.....	34
3.4. Податкова система України.....	35
3.5. Характеристика та особливості сплати окремих видів податків.....	38
3.5.1. Податок на прибуток підприємств.....	38
3.5.2. Податок на додану вартість.....	43
3.5.3. Акцизний збір.....	45
3.6. Удосконалення податків та податкової системи.....	48
Тема 4. Державний бюджет та бюджетна система	53
4.1. Економічний зміст та призначення Державного бюджету.....	53
4.2. Бюджетна система України та її принципи.....	54
4.3. Бюджетна класифікація.....	56

4.4. Бюджетний процес.....	58
4.5. Доходи та видатки Державного бюджету України і місцевих бюджетів.....	60
4.6. Бюджетний дефіцит та управління ним.....	64
4.7. Державний борг і боргова політика.....	66
4.8. Державні цільові фонди.....	67
Тема 5. Фінансовий ринок.....	73
5.1. Сутність, функції та класифікація фінансового ринку.....	73
5.2. Ринок цінних паперів.....	75
5.3. Фондова біржа та її економічний механізм.....	77
5.4. Визначення курсової вартості цінних паперів.....	79
5.5. Розвиток ринку цінних паперів в Україні.....	82
Тема 6. Страхування.....	85
6.1. Походження, сутність та функції страхування.....	85
6.2. Класифікація страхування.....	87
6.3. Економічний механізм страхової діяльності.....	89
6.4. Системи страхової відповідальності.....	92
6.5. Розвиток страхової справи в умовах ринкової економіки.....	93
Тема 7. Фінансування природоохоронної діяльності	97
7.1. Джерела фінансування природоохоронних заходів.....	97
7.2. Екологічне оподаткування.....	99
7.3. Страхування екологічних ризиків.....	102
Рекомендована література.....	106

ВСТУП

Розвиток ринкових відносин зумовив підвищення ролі фінансів у суспільстві. З виникненням нових суб'єктів господарювання, поряд з традиційними, виникають нові групи фінансових відносин, взаємозв'язки між ними ускладнюються. Тому помітно зростає інтерес до фінансових аспектів розвитку економіки.

Важливе місце у економічній системі держави займають загальнодержавні фінанси, а також фінансові методи та важелі регулювання ринкового механізму.

У зв'язку з цим майбутнім менеджерам-економістам дуже важливо глибоко засвоїти фінансову науку, природу фінансових відносин, особливості їх функціонування в сучасних умовах.

Метою дисципліни «Фінанси» є формування у студентів спеціальних теоретичних знань і практичних навичок у галузі організації фінансів на макрорівні як специфічної форми суспільних відносин, підсистеми економічного базису.

Завданням вивчення дисципліни є підготовка студентів із питань: сутності та функцій фінансів; структури фінансової системи держави; сучасних форм і видів фінансового контролю; управління фінансами та ринкових методів регулювання фінансових відносин.

Даний конспект лекцій написаний згідно з типовою навчальною програмою дисципліни «Фінанси», яка включена в нормативну частину навчальних планів підготовки бакалаврів за напрямом «Менеджмент організацій». У ньому також урахована специфіка підготовки фахівців за спеціалізацією «Менеджмент природоохоронної діяльності».

Дисципліна «Фінанси» розрахована на попереднє знання дисциплін «Основи економічної теорії», «Макроекономіка», «Гроші та кредит», а також є основою для подальшого успішного оволодіння професійно-орієнтованими дисциплінами «Фінанси підприємства», «Бухгалтерський облік», «Аудит», «Фінансовий менеджмент» тощо.

У результаті вивчення дисципліни студенти мають засвоїти базові знання та вміння.

Студент повинен знати:

- сутність, функції та роль фінансів в умовах ринкової економіки;
- основні методи фінансового впливу на економічний та соціальний розвиток суспільства;
- структуру та принципи організації фінансової системи України;
- сутність, види і методи фінансового планування та фінансового контролю;
- основні види податків та напрями податкової політики;
- структуру бюджетної системи України, склад державних доходів і видатків;
- особливості функціонування ринку цінних паперів;
- економічний механізм страхової справи та страхового бізнесу;

- джерела фінансування природоохоронної діяльності з урахуванням закордонного досвіду.

Студент повинен вміти:

- аналізувати особливості організації фінансової системи та методів управління фінансами;

- розраховувати основні фінансово-економічні показники, що характеризують фінансову стабільність держави (валовий національний продукт, чистий національний продукт, національний доход, індекс інфляції тощо);

- застосовувати сучасні фінансові методи, важелі та інструменти при розробці заходів у галузі організації фінансового механізму на макроекономічному рівні.

Таким чином, після вивчення дисципліни «Фінанси» студенти повинні набути навички щодо використання одержаних знань на практиці при аналізі стану фінансів і фінансової системи, а також вирішувати, які форми фінансування є найбільш доцільними в конкретних економічних умовах.

У кінці кожної теми конспекту лекцій наводяться питання для самоконтролю, які дозволяють перевірити міру засвоєння студентами одержаних знань і закріпити вивчений матеріал. Конспект лекцій може використовуватися для самостійної роботи студентів при вивченні дисципліни «Фінанси».

Робота над конспектом лекцій повинна поєднуватися з вивченням останніх нормативно-законодавчих актів з питань, що розглядаються.

Тема 1. ФІНАНСИ ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

1.1. Необхідність та сутність фінансів

Фінанси є історично сформованою економічною категорією. Термін “фінанси” (від латинського “finantia” – платіж) виник у XIII ст. в Італії і спочатку означав грошові платежі та внески, які здійснювалися на користь держави. Надалі термін одержав міжнародне розповсюдження та почав застосовуватися як поняття, що пов’язане з системою грошових відносин між населенням і державою з приводу утворення державних фондів грошових коштів.

Гроші, товарно-грошові відносини, державний устрій існують дуже давно. Чому ж фінанси як явище та термін, який характеризує це явище, виникли тільки у середні віки?

Розглянемо передумови виникнення фінансів.

Перша передумова. Внаслідок перших буржуазних революцій у Центральній Європі влада монархів була значно зменшена та відбулося їх відокремлення від казни. Виникали загальнодержавні грошові фонди – **бюджети**, коштами з яких голови держав не могли одноосібно користуватися.

Друга передумова. Формування та використання бюджету почало носити системний характер, тобто виникли системи державних прибутків та видатків із певним складом, структурою й законодавчим закріпленням. Вже тоді були виділені чотири основні напрямки видатків: оборона, управління, економіка, соціальні потреби.

Третя передумова. Податки у грошовій формі здобули перевагу, тоді як раніше прибутки держави формувалися головним чином за рахунок натуральних податей та трудових повинностей.

З розвитком держави фінансові відносини вдосконалювалися та збагачувалися новими формами прояву. Формувалися державні скарбниці, з’являлися загальнодержавні грошові фонди цільового призначення, державні цінні папери, державний кредит тощо. Однак найвищого розвитку фінанси досягли у кінці XIX – на початку XX століття, з впровадженням капіталістичного способу виробництва. У цей час функції держави значно розширилися, а товарно-грошові відносини зайняли панівне положення в економічних системах. Фінанси стали активним та універсальним елементом економічного життя.

Фінанси – складне економічне явище у суспільстві. Їх можна розглядати як у науковому, так і у прикладному, побутовому значенні.

Економічна наука розглядає фінанси як систему відносин, що складається у суспільстві в процесі розподілу та перерозподілу валового національного продукту (ВНП). Суб’єктами фінансових відносин виступають юридичні та фізичні особи, які мають відношення до створення і використання ВНП, тобто підприємства та окремі громадяни, а також держава. Втручання держави у розподільчі відносини пов’язане з тим, що для

виконання своїх функцій їй необхідні певні фінансові ресурси, які зосереджуються у загальнодержавних фондах, насамперед – у державному бюджеті. Витрачаються ці ресурси на різні заходи загальнодержавного значення, тобто оборону, утримання органів влади та управління, забезпечення суспільного правопорядку, охорону навколишнього середовища, надання громадянам безкоштовних послуг в галузі освіти, медичної допомоги, оволодіння професією тощо.

У побутовому значенні під фінансами розуміють процес формування і використання доходів юридичних та фізичних осіб. Побутове розуміння фінансів трохи спрощує їх сутність, але не суперечить науковому розумінню, оскільки процес формування і використання прибутків показує розподіл і перерозподіл ВВП у суспільстві.

Розглянемо *характерні ознаки фінансів* як економічної категорії.

1. Фінансові відносини – це завжди грошові відносини. Гроші є обов'язковою умовою існування фінансів, тому що фінанси уявляють собою систему відносин, які виникають при грошовому потоці. Але ні всі грошові відносини є фінансовими. Звичайно фінансові відносини супроводжуються державно-правовими методами регулювання (при стягненні податків, платежів, відрахувань у різні фонди тощо).
2. Фінансові відносини мають розподільчий характер. Вони виникають на другій стадії виробничого процесу (в розподілі), де відбувається розподіл вартості суспільного продукту за цільовим призначенням та об'єктам господарювання, кожний із яких повинен отримати свою частку у виробленому продукті.
3. Фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням грошових доходів і накопичень, які приймають форму фінансових ресурсів, а також супроводжуються утворенням і витрачанням фондів грошових коштів.

Таким чином, **фінанси** – це сукупність грошових відносин, що виникають у зв'язку з формуванням грошових доходів та накопичень у суб'єктів господарювання, населення і держави та використанням їх на розширене відтворення, задовольняння соціальних, економічних та інших потреб суспільства.

Фінанси активно впливають на виробництво, тому що фонди грошових коштів створюють передумови для змінення структури та динаміки виробництва, підвищення його ефективності.

Фінанси також впливають і на сферу обігу, хоча безпосередньо не приймають участі в обміні. По-перше, завдяки фінансам у покупців формуються грошові фонди цільового призначення, а отже, створюються умови для здійснення обмінних операцій. По-друге, за допомогою фінансів здійснюється розподіл виручки, яку одержують у результаті обмінних операцій.

1.2. Фінансові категорії та їх взаємозв'язок з іншими економічними категоріями

Кожна наука оперує сукупністю понять, має свої особливі специфічні категорії. До понятійного апарату фінансової науки належать як загальноекономічні, так і фінансові категорії.

До *загальноекономічних категорій*, які використовуються у фінансовій науці, можна віднести категорії капіталу, грошей, товару, ціни, заробітної плати, кредиту тощо.

До *простих категорій* державних фінансів можна віднести податки, платежі, відрахування, до більш *складних* – державний бюджет, страхування, фінанси підприємств.

Податок – універсальна вихідна категорія, яка передає основні суттєві риси і властивості фінансів. Із категорії «податок» може бути виведена будь-яка категорія державних фінансів. Наприклад, основна категорія державних фінансів – державний бюджет – формується на основі руху, у першу чергу, категорії податків. За допомогою податків держава вилучає частину чистого прибутку підприємств і прибутків населення та розподіляє їх відповідно до економічних, політичних, соціальних цілей.

Фінанси перебувають в тісному взаємозв'язку з такими категоріями як гроші, кредит, заробітна плата, ціна.

На побутовому рівні фінанси досить часто визначають як суму грошей, що знаходиться у розпорядженні юридичних або фізичних осіб. Певна доля істини у цьому є, тому що фінанси завжди мають грошове вираження. Однак певна сума грошей – це ще не фінанси. Гроші та фінанси відрізняються за своїм змістом та функціями.

Гроші – складна економічна категорія, особливість якої полягає у системному багатофункціональному характері. Переважна більшість економічних категорій мають грошовий характер. Гроші – «головна і діюча особа» в ринковій економіці, «мова ринку». Гроші виконують багато функцій: міри вартості, засобу обігу, засобу платежу, засобу нагромадження, світових грошей. Фінанси уявляють собою відносини, які пов'язані з оборотом грошей, тобто мають значення похідне від грошей.

Фінанси та *кредит* мають багато спільного: вони використовуються у кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефективності виробництва. Коли у підприємства не вистачає фінансових ресурсів воно залучає кредитні ресурси, а при надлишку фінансових ресурсів може надавати тимчасово вільні кошти в кредит іншій установі (банку, кредитній спілці, іншому підприємству). Проте фінансам притаманний односторонній рух вартості, а кредиту – двосторонній. За допомогою фінансів розподіляється валовий внутрішній продукт, а кредит використовується при розподілі тимчасово вільних ресурсів. Фінансування – це надання коштів на безповоротній основі, а кредитування передбачає надання коштів на умовах строковості, повернення, платності та забезпеченості.

Взаємозв'язок фінансів і заробітної плати проявляється у тому, що держава регулює величину заробітної плати за допомогою фінансових важелів, зокрема, податків, створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Одночасно за допомогою цих фондів держава може стимулювати розвиток окремих видів діяльності, надаючи дотації, субсидії. Відмінності між цими категоріями полягають у наступному: заробітна плата пов'язана з одним фактором виробництва - робочою силою, а фінанси впливають на використання всіх факторів виробництва (предмети праці, знаряддя праці тощо); фінанси розподіляють валовий внутрішній продукт, а заробітна плата стосується лише частини ВВП – фонду оплати праці.

Ціни також функціонують у взаємозв'язку з фінансами. Ціна є основою механізму формування та розподілу грошових фондів, в процесі якого виникають грошові відносини, що уявляють собою фінанси. Ціна є грошовим виразом вартості товарів. Вона виступає вихідним ступенем розподілу вартості ВВП та створює умови для подальшого його перерозподілу. Ціна складається з фінансових категорій (собівартості, прибутку, податку на додану вартість, акцизів тощо). Введення нових податків або зміна існуючих податкових ставок може призвести до збільшення чи зменшення абсолютної величини ціни. У свою чергу фінансові відносини базуються на використанні цін та ціноутворюючих елементів. Таким чином, існує як прямий, так і зворотній зв'язок між цінами та фінансами.

Отже, якщо всі ці категорії об'єднує грошова природа, то відрізняються вони своїм призначенням, тобто ознаками, які дозволяють відрізнити їх одну від іншої. При цьому відрізнити категорії можливо, якщо розглянути усю сукупність притаманних їм ознак. Так, *фінанси* – це грошові відносини в суспільстві, які виникають у зв'язку з фактом наявності держави і носять нееквівалентний характер. Крім того, поза сферою розподілу фінансів немає. Як тільки фінанси пройшли сферу перерозподілу, вони набувають ознаки інших економічних категорій.

1.3. Функції фінансів

Функції будь-якої економічної категорії означають прояв її сутності в дії, а також виявлення притаманних категорії властивостей. Отже сутність фінансів проявляється в їх функціях.

Фінанси виконують дві основні функції – розподільчу та контрольну.

Розподільча функція фінансів є головною і проявляється в процесі розподілу вартості валового внутрішнього продукту та національного доходу. За допомогою цієї функції здійснюється первинний і вторинний розподіл (або перерозподіл).

Первинний розподіл починається з розподілом виручки, що отримує підприємство від реалізації товарів, виконання робіт, надання послуг. Кошти спрямовуються на покриття матеріальних витрат, амортизаційні

відрахування, на оплату праці. Після цього підприємство розраховується з державою у вигляді сплати податків у бюджет, внесків у державні цільові фонди. Разом із формуванням бюджету та інших централізованих фондів грошових коштів починається процес перерозподілу раніше розподіленої вартості.

Необхідність перерозподілу пов'язана з утриманням невиробничої сфери, забезпеченням держави грошовими коштами для виконання нею своїх функцій (управління, підтримання обороноспроможності, соціальний захист, регулювання економічних процесів тощо).

Розрізняють наступні види перерозподілу:

1) *міжгалузевий* – здійснюється через бюджети та державні цільові фонди для утримання невиробничої сфери, проведення структурних перерозподілів у матеріальному виробництві, галузях економіки;

2) *міжтериторіальний* – відбувається через бюджети, державні цільові фонди для перерозподілу коштів між регіонами країни;

3) *внутрішньогалузевий* – через галузеві фонди, а також фонди об'єднань, підприємств для вирівнювання їх розвитку;

4) *внутрішньогосподарський* – через утворення децентралізованих фондів підприємств, організацій і установ; перерозподіл коштів між структурними підрозділами, цехами, відділами та ін.

Контрольна функція фінансів зумовлюється притаманною їм здатністю кількісно відображати економічні процеси, які виникають при розподілі та перерозподілі валового національного продукту та національного доходу. Інструментом реалізації контрольної функції є фінансова інформація, що узагальнюється у фінансових показниках статистичної, бухгалтерської, оперативної звітності. Фінансові показники дозволяють оцінити результати господарської діяльності та усунути виявлені недоліки.

На практиці контрольна функція фінансів реалізується в діяльності установ, що проводять фінансовий контроль. В Україні до органів, які здійснюють фінансовий контроль, належать: Міністерство фінансів, Державне казначейство, Державна контрольно-ревізійна служба, Державна податкова адміністрація та інші.

В економічній літературі можна знайти ствердження, що фінансам окрім двох вищевказаних функцій, притаманні ще інші функції, наприклад, стимулююча, регулююча тощо. Фінанси відіграють важливу роль у стимулюванні ефективності виробничого процесу, режиму економії. Але ототожнювати ці наслідки, які досягнуті завдяки функціонуванню фінансів з їхніми функціями - неправомірно.

1.4. Роль фінансів в умовах ринкових відносин

У адміністративно-командній економіці фінансам відводилася роль централізованого збирача державних грошових коштів для формування

державного бюджету. Фінансовий план підприємства складався з однією головною метою: виявити невикористані ресурси і визначити суми платежів як суму перевищення прибутків підприємства над його видатками. При цьому сума і рівень видатків суворо нормувались. Надзвичайна централізація фінансів послаблювала використання економічних стимулів розвитку виробництва. Це негативно відбивалось на наслідках фінансової діяльності підприємств. У деяких галузях державна дотація досягала великих розмірів, тому що багато підприємств було збитковими або малорентабельними.

Міністерства широко застосовували перерозподіл прибутків. Значна частина прибутку та тимчасово вільних грошових коштів підприємств, які добре працювали, вилучалася для фінансування видатків держави та покриття збитків підприємств, що працювали неефективно.

З переходом до ринкової економіки роль фінансів зростає. По-перше, з виникненням нових суб'єктів господарювання з'являються нові групи фінансових відносин, взаємоз'язки між ними ускладнюються. По-друге, підприємства стають незалежними у господарських та фінансових стосунках. Якщо у підприємств бракує коштів для інвестування у виробництво, вони можуть знайти їх на грошово-кредитному ринку або на акціонерній основі залучити вільні кошти інших підприємств. Зменшити ризик підприємницької діяльності допоможе своєчасне укладання відповідних угод із страховими компаніями.

Найважливішою умовою переходу до ринкових відносин є роздержавлення підприємств шляхом створення акціонерних товариств, концернів, асоціацій тощо. Фінансовий механізм роздержавлення зводиться до оцінки фондів, які належать до приватизації, виявленню фінансових джерел викупу майна, а також основних напрямків використання коштів від приватизації.

Перехід до ринкових відносин підвищує роль фінансових резервів, які дозволяють забезпечити процес відтворення навіть при виникненні великих збитків або при настанні непередбачених подій. Фінансові резерви можуть створюватися самими суб'єктами господарювання за рахунок власних фінансових ресурсів (самострахування), їх керівними структурами (на основі нормативних відрахувань), спеціалізованими страховими організаціями (методом страхування) і державою (резервні фонди у бюджетах різних рівнів).

Сутність ринкової економіки полягає в її гнучкості, еластичності, здатності терміново провести структурну перебудову. Ця гнучкість забезпечується вільним і швидким перерозподілом фінансових ресурсів, який відбувається за допомогою фінансового ринку із всіма інститутами, що його обслуговують (фондові біржі, банки, страхові компанії, інвестиційні, пенсійні та інші фонди).

Фінансовий ринок складається з трьох взаємоз'язаних, але функціонуючих окремо ринків:

- 1) ринку цінних паперів;

2) ринку позикового капіталу, тобто довгострокових та короткострокових кредитів ;

3) ринку готівкових грошей в обігу та короткострокових платіжних засобів (векселів, чеків тощо).

Незважаючи на позитивні зміни перехід країни до ринкових відносин викликав певні ускладнення. Структурні перебудови призвели до спаду виробництва, безробіття, соціальної нестабільності. Фінансові відносини при формуванні бюджетів різних рівнів на сучасному етапі складні та суперечні, не відповідають інтересам регіонів, нових суб'єктів господарювання. Уведено багато нових податків й зборів, такі як податок на додану вартість, податок на операції з цінними паперами, податок на рекламу тощо.

ВИСНОВКИ

1. Фінанси – це сукупність грошових відносин, що організовані державою та у процесі яких здійснюється формування та використання фондів грошових коштів, необхідних для виконання економічних, соціальних та інших задач.

2. Важливими ознаками фінансів як економічної категорії є грошовий і розподільчий характер фінансових відносин, а також те, що фінанси завжди пов'язані з формуванням та використанням грошових фондів цільового призначення.

3. Сутність фінансів виявляється в їх функціях: розподільчій та контрольній, які тісно взаємопов'язані, тому що контроль невід'ємний від процесу утворення і використання грошових ресурсів.

4. В умовах розвитку ринкових відносин значення і роль фінансів підвищується, що пов'язано зі створенням нових форм власності, розширенням інфраструктури, яка обслуговує фінансовий ринок.

Контрольні питання

- 1. В чому полягають передумови виникнення і призначення фінансів?*
- 2. Що розуміє економічна наука під «фінансами»?*
- 3. Назвіть відмінні ознаки фінансів як економічної категорії. Чим фінанси відрізняються від грошей, заробітної плати, кредиту?*
- 4. В чому полягає розподільчий характер фінансових відносин?*
- 5. Які функції виконують фінанси?*
- 6. Чим обумовлено зростання ролі фінансів в умовах реалізації ринкових відносин?*
- 7. Які основні напрями удосконалення фінансових відносин в умовах ринкової економіки?*

Тема 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ

2.1. Фінансова система та її ланки

Економічною основою кожної держави є рух грошових коштів між економічними суб'єктами. У кожного економічного суб'єкта (юридичної чи фізичної особи) є свої права, цілі, завдання й обов'язки; всі вони учасники економічних відносин. Грошові відносини між економічними суб'єктами один з факторів, які формують структуру фінансової системи держави.

З інституційної точки зору фінансова система – це сукупність фінансових установ.

З економічної точки зору фінансова система уявляє собою сукупність грошових відносин, що функціонують у державі. Ці відносини виникають за умов руху грошей поміж економічних суб'єктів, а також у середині держави, адміністративно-територіальних одиниць, суб'єктів господарювання тощо.

Виходячи з вищевказаного, фінансову систему можна розглядати у вигляді двох взаємопов'язаних підсистем:

- 1) підсистеми формування і використання фінансових ресурсів країни;
- 2) підсистеми фінансового менеджменту на макроекономічному рівні.

Таким чином, **фінансова система** – це сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер фінансових відносин, яким притаманні централізовані або децентралізовані фонди грошових коштів, відповідний апарат управління та правове забезпечення.

Фінансова система держави складається з окремих сфер та ланок, які відображають процеси розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту. Кожна сфера та ланка фінансової системи має свої особливості та певне призначення.

Структуру фінансової системи України представлено на рис. 2.1.

Фінансова система України складається з таких сфер, як фінанси суб'єктів господарювання, загальнодержавні фінанси та фінанси громадян.

Фінанси суб'єктів господарювання в свою чергу містять такі ланки, як фінанси комерційних підприємств, фінанси некомерційних підприємств та фінанси громадських організацій і добродійних фондів.

Специфіка *фінансів комерційних підприємств* полягає в тому, що вони обслуговують процес первинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту. Їх основним завданням є формування і використання своїх грошових коштів з метою отримання прибутку. Такі підприємства працюють переважно у сфері матеріального виробництва. Але в умовах ринкової економіки і в сфері нематеріального виробництва деякі організації будують свою діяльність на засадах комерції (лікувальні, навчальні, видавничі заклади). Комерційні підприємства є основними платниками податків, зборів та відрахувань у бюджети та державні цільові фонди.

Некомерційні установи на відміну від комерційних надають послуги та виконують роботи безкоштовно чи за невелику плату, яка не відшкодовує їх витрат. Ці установи називаються бюджетними, тому що основним джерелом

фінансування їх видатків є бюджетні кошти. До таких установ належать лікарні, школи, дитячі садки, музеї, бібліотеки тощо. Метою діяльності некомерційних установ не є отримання прибутку, а отже, платежі в бюджет у них дуже незначні або взагалі відсутні.

Рис. 2.1. Структура фінансової системи України

Для *фінансів громадських організацій і добродійних фондів* характерною рисою є відсутність комерційної діяльності, відповідно доходів від такої діяльності, а також відсутність державного фінансування. Головним джерелом доходів таких організацій є вступні та членські внески, добровільні й спонсорські пожертвування. До таких організацій належать професійні спілки, політичні партії, спортивні товариства, товариства діячів мистецтва, культури, науки тощо.

Загальнодержавні фінанси складаються з бюджетів різних рівнів, державних цільових фондів, державного кредиту та централізованих фондів страхування.

У свою чергу *бюджети* займають центральне місце у сфері державних фінансів. Сукупність бюджетів України утворюють бюджетну систему. До неї входять: Державний бюджет України, бюджет Автономної республіки

Крим та місцеві бюджети (обласні, міські, районні, селищні, сільські). Всього в Україні налічується понад 10 тис. бюджетів, за допомогою яких перерозподіляється майже 50% валового внутрішнього продукту держави. Доходна частина бюджетів формується переважно за рахунок податків, зборів і платежів, які стягуються з юридичних та фізичних осіб, а також із неподаткових надходжень (доходи від приватизації та оренди державного майна, доходи від конфіскованого майна, штрафи тощо). Використовуються бюджетні кошти на розвиток економіки та соціальної сфери, управління, оборону, природоохоронні заходи, створення державних резервів.

Державні цільові фонди – це фонди грошових коштів, які мають цільове призначення і знаходяться у розпорядженні центральних та місцевих органів влади. Головним джерелом доходів державних цільових фондів є обов'язкові платежі підприємств і організацій незалежно від форм їх власності. До цих фондів: належать Пенсійний фонд; Фонд соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; Фонд соціального страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; Фонд соціального захисту інвалідів; Фонд охорони навколишнього природного середовища тощо.

Державний кредит – це сукупність відносин, у яких держава виступає в ролі позичальника, кредитора та гаранта. Найчастіше держава виступає у ролі позичальника коштів, а населення, підприємства, банки, інші держави – у ролі кредиторів. Найбільш розповсюдженою формою державного кредиту є державні облігаційні позики. Держава використовує їх, щоб забезпечити себе додатковими фінансовими ресурсами, які не можна зібрати за допомогою податків. Існування державного кредиту веде до утворення державного боргу, на обслуговування якого щорічно виділяються кошти у видатковій частині Державного бюджету.

Фонди страхування у своїй доходній частині складаються зі страхових платежів, які незалежно від добровільної або обов'язкової форми страхування страхувальник повинен внести страховику у відповідності з договором страхування. Держава виступає страховиком і розпорядником страхових фондів.

В умовах ринкової економіки *фінанси громадян* формуються за рахунок наступних джерел: заробітної плати; пенсій; соціальної допомоги; доходів від підсобних господарств і присадибних ділянок; доходів від власного бізнесу; дивідендів та відсотків від інвестицій у цінні папери; процентів від внесків у кредитно-банківські установи тощо.

2.2. Фінансова політика

Дія фінансів на економічний і соціальний розвиток суспільства здійснюється за допомогою фінансової політики, яка є складовою частиною економічної політики держави.

Фінансова політика – це діяльність держави з приводу використання фінансів для зміцнення свого потенціалу (економічного, політичного, соціального, екологічного, військового тощо).

Зміст фінансової політики багатогранний. Вона складається з таких частин:

1) вироблення наукових концепцій розвитку фінансів, що формуються на підставі всебічного аналізу стану розвитку економіки, потреб населення та ін.;

2) визначення основних напрямків використання фінансів на поточний період та перспективу;

3) використання практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей.

Головним завданням фінансової політики є забезпечення реалізації державних програм відповідними фінансовими ресурсами. Проявляється фінансова політика у фінансовому законодавстві; системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів; структурі доходів і видатків бюджетів; перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями, регіонами тощо.

Фінансова політика як макроекономічний механізм управління складається із фінансової стратегії та фінансової тактики.

Фінансова стратегія – це довгостроковий курс фінансової політики, яка визначає дії держави в галузі розвитку фінансової системи. Вона спрямована, у першу чергу, на розробку цільових програм, для реалізації яких потрібен час і значні фінансові ресурси. Прикладами стратегічних завдань є подолання інфляції, зростання валового внутрішнього продукту і національного доходу, проведення прозорої приватизації, реалізація інвестиційно-інноваційних проектів тощо.

Фінансова тактика – це конкретні методи і заходи досягнення поставленої мети у конкретних умовах. Завдання фінансової тактики полягають у виборі найбільш оптимального варіанту вирішення проблем, що виникли на даному етапі розвитку країни. До тактичних фінансових завдань можна віднести: удосконалення окремих видів податків, надання податкових пільг окремим платникам податків, територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему та інші.

Важливою складовою фінансової політики є бюджетна політика. Основні напрями бюджетної політики визначаються таким законодавчим документом як бюджетна резолюція. Вона приймається постановою Верховної Ради України і складається із визначення основних напрямків бюджетної політики на наступний бюджетний рік.

Фінансова політика базується на фінансовому праві, головними джерелами якого є: Конституція України, Бюджетний Кодекс, акти Верховної Ради України, Президента, Кабінету міністрів, Міністерства фінансів, Національного банку України, органів місцевого самоврядування.

Окрім бюджетної політики складовими фінансової політики є також податкова політика, грошово-кредитна політика, інвестиційна політика, валютна та митна політика тощо.

Фінансова політика залежить від зовнішніх та внутрішніх факторів.

До *зовнішніх факторів* слід віднести залежність держави від економічних взаємовідносин з іншими державами (у зв'язку з постачанням сировини, матеріалів, інших ресурсів, обміном технологіями), а також експортні можливості самої держави, її інтеграцію у світову економічну систему.

Внутрішні фактори – це форми власності, структура і стан розвитку економіки, соціальний склад населення і рівень його добробуту, організація грошового обігу, розвиток кредитування.

У сучасних умовах гостро відчуються недоліки фінансової політики України, які стримують економічний і соціальний розвиток нашої країни. Свідченням кризи в галузі фінансів є дефіцит державного бюджету, зростання внутрішнього та зовнішнього боргу, високий рівень безробіття, нестача коштів для фінансування соціальних та екологічних програм.

В цих умовах першочерговими напрямками фінансової політики України повинні стати:

- скорочення видатків на державне управління;
- проведення податкової політики, яка би стимулювала розвиток виробництва, малого бізнесу, фінансового ринку;
- сприяння прискореному розвитку сільського господарства й фермерства;
- першочергове фінансування заходів, які спрямовані на забезпечення соціальних, економічних та екологічних гарантій населення;
- аналіз сучасних тенденцій розвитку світового господарства та їх врахування у зовнішній та внутрішній політиці.

2.3. Фінансовий механізм та його структура

Для впливу на процеси суспільного відтворення держава використовує певний господарський механізм, склад і структура якого визначаються історичними та національними особливостями, рівнем розвитку економіки, відносинами власності. Важливою складовою господарського механізму є фінансовий механізм.

Фінансовий механізм уявляє собою сукупність конкретних форм і методів, за допомогою яких здійснюються розподільчі та перерозподільчі відносини, утворюються доходи суб'єктів господарювання і фонди грошових коштів.

У залежності від виділення сфер та ланок фінансових відносин фінансовий механізм поділяється на фінансовий механізм підприємств і господарських організацій, механізм функціонування державних фінансів тощо. У свою чергу кожна з цих сфер включає окремі структурні елементи.

Наприклад, механізм державних фінансів підрозділяється на бюджетний механізм та механізм функціонування державних цільових фондів. Для бюджетного механізму характерна система з багатьох видів податків, різноманітних напрямів використання коштів і методів фінансування.

До структури будь-якого фінансового механізму входять 5 взаємопов'язаних елементів: фінансові методи, фінансові важелі, правове, нормативне та інформаційне забезпечення.

Фінансовий метод можна визначити як спосіб впливу фінансових відносин на господарський процес. Фінансові методи діють у двох напрямках:

- 1) управління рухом фінансових ресурсів;
- 2) ринкові комерційні відносини, що пов'язані з порівнянням прибутків та витрат, матеріальним стимулюванням та відповідальністю за ефективне використання грошових фондів.

До фінансових методів належать: фінансове планування та прогнозування; фінансовий контроль; фінансове забезпечення; фінансове регулювання; оперативне управління фінансами; інвестування; оподаткування; страхування; кредитування тощо.

Фінансові важелі розкривають дію фінансових методів. До фінансових важелів належать: податки; обов'язкові збори; відсотки по кредитах; амортизаційні відрахування; інвестиції; дивіденди; курси цінних паперів; фінансові стимули та санкції. Наприклад, кредитування – це фінансовий метод, який впливає на результати господарського процесу через такі важелі як види і форми кредиту, відсоткові ставки, фінансові санкції.

В умовах ринкової економіки зростає роль фінансових стимулів та санкцій. Так, фінансові стимули використовуються для зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів. До них належать заохочувальні фонди підприємств, податкові та кредитні пільги, можливість проведення прискореної амортизації, бюджетне фінансування пріоритетних проектів та інші.

Фінансові санкції покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання. Найбільш розповсюдженими серед них є штрафи та пені. Штраф – це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил, яка застосовується в твердій грошовій сумі. Пеня стягується при несвоєчасному виконанні грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

Правове забезпечення фінансового механізму складається з законів та підзаконних нормативно-правових актів, Постанов Кабінету Міністрів, Указів Президента України, наказів міністерств та відомств, статутів юридичних осіб, які регламентують функціонування фінансового механізму.

Нормативне забезпечення, що регулює фінансову сферу, містить інструкції, норми, нормативи, методичні вказівки та іншу нормативну документацію (ліміти, резерви тощо).

В умовах ринкової економіки дуже важливим є інформаційне забезпечення фінансового механізму, яке складається із економічної,

комерційної, фінансової та іншої інформації. До фінансової інформації належать дані про ціни, курси валют та цінних паперів; інформація про фінансовий стан та платоспроможність ділових партнерів і конкурентів; відомості про відсоткові ставки за кредитами, депозитами і т. ін.

2.4. Загальне поняття про управління фінансами

Управління – це сукупність заходів і методів цілеспрямованого впливу на об'єкт для досягнення певного результату.

Мистецтво управління полягає у виборі найбільш ефективного методу з метою найшвидшого вирішення існуючих проблем.

Управління фінансами є важливою складовою управлінської діяльності. Його здійснює спеціальний апарат за допомогою специфічних прийомів і методів.

В управлінні фінансами виділяють об'єкти та суб'єкти управління. **Об'єктами управління** виступають різноманітні види фінансових відносин. До об'єктів управління фінансами належать загальнодержавні фінанси, фінанси підприємств, організацій і установ, фінанси громадян.

Суб'єктами управління є ті організаційні структури, які здійснюють управління фінансами на різних рівнях, а саме: законодавчі та виконавчі органи, фінансові служби підприємств, організацій, установ, домашні господарства.

В управлінні фінансами виділяють декілька функціональних елементів: планування, оперативне управління, контроль.

У процесі фінансового планування кожен суб'єкт господарювання всебічно оцінює свій фінансовий стан, виявляє можливості збільшення фінансових ресурсів, напрями їх найбільш ефективного використання.

Оперативне управління фінансами передбачає сукупність заходів, які проводяться на основі оперативного аналізу конкретної фінансової ситуації з метою досягнення максимального ефекту при мінімальних витратах за допомогою перерозподілу фінансових ресурсів. Основний зміст оперативного управління полягає у швидкому маневруванні фінансовими ресурсами з метою ліквідації проблем, що виникають.

Фінансовий контроль дозволяє порівнювати фактичні результати від використання фінансових ресурсів із запланованими, виявляти резерви зростання фінансових ресурсів та визначати шляхи більш ефективного господарювання.

В умовах реалізації ринкових відносин підвищується роль таких елементів управління фінансами як прогнозування, регулювання і стимулювання.

Фінансове прогнозування (від грецького «prognosis» – передбачення) полягає у розробці на довгострокову перспективу змін фінансового стану об'єкту управління у цілому та його окремих частин. Прогнозування на відміну від планування не ставить за мету безпосередньо здійснити на

практиці розроблені прогнози. Особливістю прогнозування є також альтернативність у побудові фінансових показників та параметрів. Це дозволяє обирати варіанти розвитку фінансового стану об'єкту управління на підставі тенденцій, що фактично складаються в економіці.

Фінансове регулювання використовується для підтримки оптимальної структури виробництва та розподілу. Воно базується на таких інструментах як податки, дотації, різноманітні сплати, за допомогою яких досягаються встановлені цілі та згладжуються ті явища у функціонуванні фінансів, які не можуть бути вирішені чисто ринковими методами.

Фінансове стимулювання покликано забезпечити розвиток тих явищ і процесів, що мають на даному етапі пріоритетне значення, або які за інших однакових умов мають недостатньо сприятливі умови для розвитку. На державному рівні воно передбачає використання податкових пільг, пільгове кредитування, дотації, субсидії тощо. На рівні суб'єктів господарювання стимулювання виявляється у матеріальному заохоченні в залежності від кількості та якості витраченої праці.

2.5. Органи управління фінансами та їх функції

Сукупність всіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, утворює **фінансовий апарат**.

До складу фінансового апарату України входять: Міністерство фінансів України; Державна податкова адміністрація; Державне казначейство; Головне контрольно-ревізійне управління; Рахункова палата Верховної Ради; місцеві органи управління фінансами; фінансові служби міністерств; відомств, підприємств та організацій.

Міністерство фінансів України є центральним органом виконавчої влади країни. Його повноваження й основні функції визначаються положенням «Про Міністерство фінансів України», яке затверджує Кабінет Міністрів України. Центральний апарат міністерства забезпечує втілення в життя державної фінансової політики, визначає оптимальні розміри мобілізації фінансових ресурсів до бюджету, здійснює державний фінансовий контроль. Це досягається розробкою разом з Міністерством економіки України зведеного фінансового балансу держави і використанням його показників для складання бюджетів.

Функціями Міністерства фінансів України є:

- розробка проекту державного бюджету та контроль за його виконанням;
- проведення методичної роботи з питань фінансового та бюджетного планування, а також методичне керівництво бухгалтерським обліком;
- управління державним внутрішнім і зовнішнім боргом;
- вивчення валютно-фінансових проблем в сфері міжнародного економічного співробітництва;

- здійснення контролю за випуском і обігом цінних паперів, проведення роботи по створенню ринку цінних паперів;
- розробка пропозицій щодо удосконалення бюджетної та податкової політики.

Державна податкова служба України до 1996 р. входила до складу Міністерства фінансів, а потім була відокремлена від нього і набула статусу окремого міністерства, що було аргументовано метою посилення контролю за сплатою податків.

До основних функцій Державної податкової адміністрації належать:

- здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю нарахувань, повнотою та своєчасністю сплати в бюджет податків, зборів та інших платежів і неподаткових доходів та внесків у державні цільові фонди;
- розробка пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства, прийняття нормативних актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування;
- формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб – платників податків та єдиного банку даних про платників – юридичних осіб;
- проведення роз'яснювальної роботи серед платників податків з питань оподаткування;
- попередження та розкриття злочинів та правопорушень у сфері оподаткування.

При Міністерстві фінансів України діють Державне казначейство та Державна контрольно-ревізійна служба.

Державне казначейство України було створене у 1995 р. з метою ефективного управління коштами Державного бюджету, що було закріплено Указом Президента України від 27.04.1995 р. № 335 «Про Державне казначейство України».

На Державне казначейство покладено виконання наступних функцій:

- касове виконання державного бюджету та бюджетів самоврядування за доходами та видатками;
- контроль за цільовим спрямуванням бюджетних коштів на стадії проведення платежу на підставі документів, наданих розпорядниками бюджетних коштів;
- управління коштами державного бюджету та бюджетів самоврядування;
- облік доходів і видатків державного бюджету та бюджетів самоврядування;
- управління поточними залишками казначейських рахунків з метою отримання доходів і зарахування їх до загального та спеціального фондів державного бюджету;
- забезпечення роботи інформаційно-обчислювальної системи Державного казначейства та її взаємодії з інформаційними системами Національного банку України та комерційних банків, міністерств, відомств та інших органів виконавчої влади, установ і організацій;

- виконання інших функцій, передбачених чинним законодавством України.

Головними завданнями *Державної контрольно-ревізійної служби* є:

- здійснення державного контролю за витрачанням коштів і матеріальних цінностей в міністерствах, відомствах, державних комітетах і фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і в організаціях, які одержують кошти з бюджетів усіх рівнів;

- здійснення контролю за станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в цих установах;

- розробка пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у подальшому.

Рахункова палата Верховної Ради України є постійно діючим вищим органом державного фінансово-економічного контролю, який утворюється Верховною Радою, підпорядкований і підзвітний їй. Закон «Про Рахункову палату Верховної Ради України» було прийнято у 1997 р.

Завданнями Рахункової палати є:

- організація і здійснення контролю за своєчасним виконанням доходної та видаткової частин державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів, у тому числі коштів загальнодержавних цільових фондів, за обсягами, структурою та цільовим призначенням;

- здійснення контролю за утворенням і погашенням внутрішнього та зовнішнього боргів України, використанням золотого запасу, дорогоцінних металів та каменів;

- надання кредитів та здійснення операцій з розміщення золотого резерву і резерву в іноземній валюті;

- визначення ефективності та доцільності витрачання державних коштів, валютних та кредитно-фінансових ресурсів.

Місцеві органи управління фінансами включають Міністерство фінансів Автономної республіки Крим, обласні, міські фінансові управління, райони фінансові відділи. Разом з іншими економічними органами місцеві фінансові органи розробляють проекти зведених балансів фінансових ресурсів для відповідних територій і на їх основі складають місцеві бюджети; ведуть облік і складають звіти про виконання бюджету; готують інформаційні матеріали органам місцевої влади та управління про хід і підсумки виконання бюджету; розробляють пропозиції щодо збільшення доходів місцевих бюджетів тощо. Згідно з затвердженими у бюджеті напрямками вони також фінансують заходи з розвитку місцевого господарства, освіти, охорони здоров'я, науки, культури відповідних регіонів.

Місцеві органи управління фінансами мають право проводити місцеві облігаційні позики, випускати в обіг муніципальні цінні папери, проводити грошово-речові лотереї з метою збільшення доходів місцевих бюджетів. Вони також можуть виступати гарантами при наданні кредитів підприємствам та організаціям, які належать до комунальної власності.

2.6. Сутність, методи та організація фінансового контролю

Фінансовий контроль є формою реалізації контрольної функції фінансів на практиці. Призначенням фінансового контролю є сприяння успішній реалізації фінансової політики держави, а також забезпечення процесу формування та використання фінансових ресурсів.

Фінансовий контроль – це сукупність дій та операцій при перевірці фінансових і пов'язаних з ними питань діяльності суб'єктів господарювання із застосуванням специфічних форм та методів його організації.

Об'єктом фінансового контролю є грошові, розподільчі процеси при формуванні та використанні фінансових ресурсів на всіх рівнях управління господарчим комплексом країни.

Фінансовий контроль базується на наступних принципах:

- незалежність (виключення матеріальної чи моральної зацікавленості перевіряючих);
- гласність (результати перевірок публікуються для широкого загалу);
- дієвість (за результатами перевірок приймаються певні міри);
- регулярність (певна періодичність проведення контролю);
- превентивність (попереджувальний характер фінансового контролю);
- об'єктивність (контроль проводиться відповідно до вимог діючого законодавства).

Фінансовий контроль класифікується за видами, формами та методами (рис. 2.2).

В залежності від суб'єктів, які здійснюють фінансовий контроль, він поділяється на такі види: державний, відомчий, громадський, внутрішньогосподарський та аудиторський фінансовий контроль.

Державний фінансовий контроль здійснюють органи державної влади і управління. Його проводять Кабінет міністрів України, Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Державна митна служба, місцеві державні адміністрації тощо. Від ефективної та своєчасної організації державного фінансового контролю у значній мірі залежать рівень добробуту населення, напрями економічного розвитку суспільства, масштаби тіньової економіки.

Відомчий фінансовий контроль проводять фінансові служби міністерств, відомств, які перевіряють фінансово-господарську діяльність підвідомчих підприємств, організацій, установ. В останні роки в зв'язку з скорочення значної кількості міністерств масштаби цього виду контролю зменшилися.

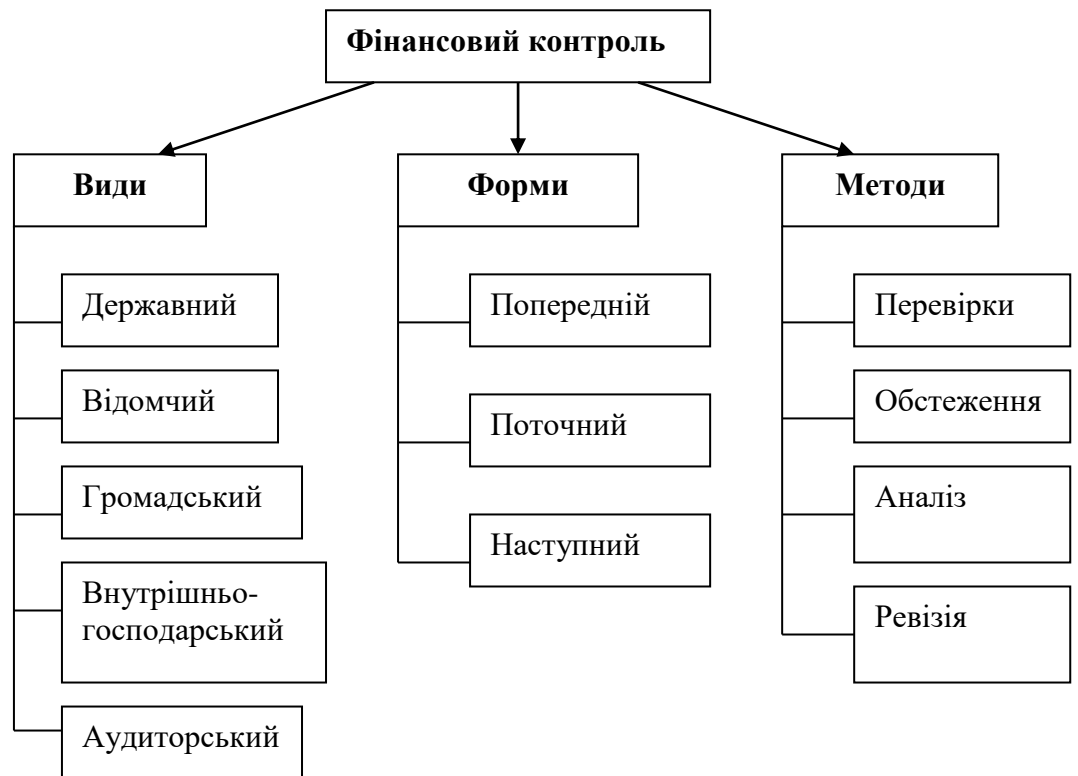

Рис. 2.2. Класифікація фінансового контролю.

Громадський фінансовий контроль здійснюють: громадські організації (партії, профспілки, що стежать за виконанням умов трудового договору); засоби масової інформації; окремі фахівці на добровільній основі. Об'єкт контролю залежить від конкретного завдання, яке ставить перевіряючий.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль проводиться фінансовими службами підприємств, організацій і установ (бухгалтеріями, фінансовими відділами). Об'єктом контролю є виробнича і фінансова діяльність самого підприємства та його структурних підрозділів (цехів, філій, відділів).

Аудиторський фінансовий контроль здійснюють незалежні особи – аудитори або аудиторські фірми на комерційних засадах. Для України аудит відносно новий вид фінансового контролю. Правові засади здійснення аудиторської діяльності визначені Законом України «Про аудиторську діяльність», який був прийнятий 22.04.1993 р. Цей закон визначає аудит як перевірку публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству.

Аудиторські перевірки можуть проводитися з ініціативи керівництва або власників суб'єктів господарювання, інвесторів, банків-кредиторів, акціонерів, страхових компаній, податкових органів тощо. Крім проведення контрольної роботи, аудиторські фірми можуть надавати послуги у вигляді

консультацій з питань організації бухгалтерського обліку та підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності.

На основі перевірки та аналізу фінансового стану суб'єктів господарювання оформлюється аудиторський висновок, до якого додаються результати досліджень, аналізу, експертиз. Аудиторське обслуговування гарантує конфіденційність та збереження комерційної таємниці. Однак у деяких випадках державою передбачається обов'язкове повідомлення правоохоронних органів про виявлені факти порушень, внаслідок яких завданий збиток державі, підприємству.

Професійні послуги аудиторських фірм платні, що забезпечує реалізацію головної відміни аудиту від інших форм фінансового контролю: його повну незалежність від державних та відомчих управлінських структур.

Залежно від часу проведення фінансовий контроль поділяється на попередній, поточний та наступний.

Попередній фінансовий контроль проводиться до здійснення фінансових операцій, тобто на стадії складання, розгляду та затвердження бюджетів, фінансових планів, кошторисів витрат. Його метою є попередження нераціонального використання коштів.

Поточний фінансовий контроль застосовують у процесі виконання бюджетів, фінансових планів і кошторисів. Він дає змогу виявити і попередити незаконні витрати, порушення фінансової дисципліни, забезпечити додержання норм витрат.

Наступний фінансовий контроль здійснюється після закінчення звітного періоду або фінансового року. Його завданням є перевірка доцільності витрачання державних фінансових ресурсів, законності здійснення фінансових операцій, ефективності витрачання коштів.

Методи фінансового контролю – це конкретні прийоми його проведення. За методами проведення фінансового контролю розрізняють перевірки, обстеження, аналіз, ревізії.

Перевірки проводять з окремих питань фінансово-господарської діяльності за звітними, балансовими, видатковими документами, що підтверджують здійснення операцій.

Обстеження на відміну від перевірки провадять за більш широким колом питань з метою визначення становища, що склалося в окремих напрямках господарської діяльності об'єкта обстеження.

Аналіз здійснюється регулярно по всьому колу питань діяльності суб'єктів господарювання з метою встановлення резервів додаткового одержання коштів, скорочення витрат, поліпшення фінансового стану.

При ревізії за бухгалтерськими документами перевіряють діяльність об'єкта за звітний період на предмет дотримання фінансового законодавства, достовірності обліку і звітності. Ревізії бувають планові і позапланові; повні і часткові (перевіряються всі або окремі сторони діяльності підприємства); суцільні і вибіркові (в залежності від повноти залучення документів); індивідуальні і бригадні (здійснюються одним або кількома перевіряючими). Для проведення будь-якого виду ревізії складають програму, в якій

вказується мета, об'єкт і головні питання ревізії. За результатами ревізії складають акт, який є основою для прийняття відповідних управлінських рішень щодо наступної діяльності підприємства.

В умовах реалізації ринкових відносин методи фінансового контролю повинні удосконалюватися та розвиватися з метою забезпечення формування й ефективного використання фінансових ресурсів на всіх рівнях управління державою.

ВИСНОВКИ

1. Фінансова система держави складається з сукупності окремих сфер і ланок, які характеризуються особливостями формування та використання фондів грошових коштів, і супроводжуються відповідним організаційно-правовим механізмом, що забезпечує функціонування фінансової системи на практиці.

2. Фінансова політика містить основні напрями державної діяльності з організації та використання фінансів для забезпечення соціально-економічного розвитку країни. Вона складається з бюджетної, податкової, грошово-кредитної, митної, інвестиційної політики.

3. Фінансовий механізм уявляє собою систему фінансових методів та важелів, які використовуються при організації, плануванні, стимулюванні та регулюванні фінансової сфери, і за допомогою яких забезпечується процес суспільного відтворення.

4. Управління фінансами включає сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на формування і використання фондів грошових коштів. Управління фінансами здійснює фінансовий апарат, який виконує роботу з фінансового планування, обліку, аналізу та контролю, а також складання та виконання фінансових планів тощо.

5. Фінансовий контроль – одна з важливіших функцій державного управління фінансами, що являє собою контроль з боку держави за процесом створення і руху фінансових ресурсів усіх ланок фінансової системи. Він спрямований на виявлення непродуктивних витрат, пошук резервів зростання фінансових ресурсів, правильне відображення у господарських операціях одержаних результатів.

Контрольні питання

- 1. Дайте характеристику сучасної фінансової системи України та її основних ланок.*
- 2. В чому полягають сутність та основні напрями фінансової політики на сучасному етапі розвитку ринкових відносин?*
- 3. Розкрийте поняття фінансового механізму та значення його структурних елементів.*

4. *Охарактеризуйте основні функціональні елементи управління фінансами.*
5. *Які органи здійснюють управління фінансами та які їх функції?*
6. *Які зміни відбулися у системі управління фінансами за останні роки?*
7. *В чому полягає призначення фінансового контролю? Визначте види, форми та методи фінансового контролю.*
8. *Які існують особливості та відмінності аудиторського контролю від інших видів фінансового контролю?*

Тема 3. ПОДАТКИ ТА ОПОДАТКУВАННЯ

3.1. Соціально-економічна сутність і функції податків

Податки – це обов’язкові платежі, які стягуються державою з юридичних і фізичних осіб у відповідності до чинного законодавства.

Вчення про податки є складовою частиною фінансової науки. Історично податки виникли з появою держави і розподілом суспільства на класи. Непосильні податки були причиною багатьох соціальних конфліктів, воєн, занепаду господарства. В той же час запровадження податків мало надзвичайно важливе прогресивне значення для розвитку людського суспільства. Державні структури, які мобілізували через податки значні ресурси, забезпечували захист своєї держави, розвивали виробництво, підтримували невиробничу сферу.

Історія розвитку суспільства свідчить, що в різні періоди вводились різноманітні податки: на землю, майно, спадщину та дарування, тварин, вікна, двері, подушні податки на нежонатих, податки на бороду тощо.

Податки – це плата суспільства за виконання державою своїх функцій. Однак податки не завжди були основним доходом держави. Наприклад, у державах стародавньої Греції основними доходами були казенні промисли і монополії, доходи від оренди, від рабської праці, мито.

До XVII століття податки мали тимчасовий характер, вводилися на визначені цілі. Така ситуація зберігалася у більшості країн до останньої третини XIX століття.

Найбільшого розвитку податки досягають в умовах розвиненої ринкової економіки. Вони стають об’єктивним елементом фінансових відносин між державою та юридичними і фізичними особами, ефективним знаряддям реалізації державної соціально-економічної політики. За допомогою податків здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту в територіальному та галузевому аспектах, а також між різними соціальними групами. Цей перерозподіл згладжує недоліки ринкового господарства, створює додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримання рівня зайнятості.

Сутність податків проявляється в їх функціях. Податки виконують такі основні функції: регулюючу, розподільну, фіскальну.

Регулююча функція полягає у впливі податків на різні види діяльності та безпосередньо на платників податків. Через податки, податкові ставки, податкові пільги, штрафи за порушення правил оподаткування держава суттєво впливає на процеси відтворення та споживання в суспільстві.

Розподільча функція виявляється в тому, що за допомогою податків у бюджеті акумулюються грошові кошти, які спрямовуються потім на вирішення загальнодержавних задач. За допомогою податків держава перерозподіляє частину прибутку підприємств матеріального виробництва і доходів громадян, спрямовуючи їх на розвиток невиробничої сфери.

Фіскальна функція (від латинського «fiscus» - фіск, державна казна) забезпечує необхідні умови для створення матеріальної бази функціонування суспільства. Тобто за допомогою податків держава мобілізує кошти для утворення грошових фондів, які забезпечують виконання покладених на неї функцій.

3.2. Елементи податків

Кожний податок містить наступні елементи: суб'єкт, об'єкт, джерело, одиницю оподаткування, ставку, податковий оклад, строк сплати, податкові пільги.

Суб'єкт податку (платник податку) – фізична або юридична особа, на яку законом покладено обов'язок сплачувати податок.

Об'єкт податку – предмети, внаслідок наявності яких податок сплачується (земля, доход, майно тощо). Назва податку дуже часто походить від об'єкту оподаткування, наприклад: земельний податок, прибутковий податок.

Джерело податку – доход суб'єкта (заробітна плата, прибуток, процент), з якого сплачується податок.

Податкова ставка – розмір податку на одиницю оподаткування. За способом побудови ставки податків поділяються на тверді та процентні. **Тверді ставки** встановлюються у грошовому вимірі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. **Процентні ставки** встановлюються щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вимір і показує, яку відсоткову частку певного об'єкта треба сплатити як податок.

Процентні ставки існують: пропорційні, прогресивні та регресивні.

Пропорційні ставки встановлюються у процентах до оподатковуваного доходу або до вартості майна. Вони однакові для всіх платників податків з одиниці оподаткування.

При **прогресивній ставці** квота податку зростає із зростанням доходу, що оподатковується. Прогресія буває двох видів – проста та складна. При простій прогресії ставка зростає і розповсюджується на всю суму оподатковуваного доходу. При складній прогресії ставка, яка зросла, відноситься тільки до певної суми, що перевищує межі попередньої ставки, тобто весь об'єкт податку розбивається на частини і до кожної частини застосовується своя ставка (табл. 3.1).

При **регресивних ставках** із зростанням оподатковуваного доходу зростає сума податку, а ставка з одиниці оподаткування знижується (табл. 3.2).

Таблиця 3.1

Приклад використання прогресивних ставок

Ставки оподаткування	Оподатковуваний доход, грн.	Оклад податку за простою прогресією, грн.	Оклад податку за складною прогресією, грн.
-----------------------------	------------------------------------	--	---

до 700 грн. – 20 %	900	$900 \times 0,3 = 270$	$700 \times 0,2 + 200 \times 0,3 = 200$
від 701 до 1000 грн. – 30 %	1000	$1000 \times 0,3 = 300$	$700 \times 0,2 + 300 \times 0,3 = 230$
від 1001 до 5000 грн. – 35 %	1001	$1001 \times 0,35 = 350,3$	$700 \times 0,2 + 300 \times 0,3 + 1 \times 0,35 = 230,35$
від 5001 до 20000 грн.- 80 %	4000	$4000 \times 0,35 = 1400$	$700 \times 0,2 + 300 \times 0,3 + 3000 \times 0,35 = 1280$
вище 20000 грн. - 83 %	20000	$20000 \times 0,8 = 16000$	$700 \times 0,2 + 300 \times 0,3 + 4000 \times 0,35 + 15000 \times 0,8 = 13630$
	20001	$20001 \times 0,83 = 16600,8$	$700 \times 0,2 + 300 \times 0,3 + 4000 \times 0,35 + 15000 \times 0,8 + 1 \times 0,83 = 13630,83$

Таблиця 3.2

Приклад використання регресивної податкової ставки

<i>Оподатковуваний доход, тис. грн..</i>	<i>Ставка податку, %</i>	<i>Оклад податку, Тис. грн.</i>
1000	10,0	100
2000	7,5	150
3000	6,67	200,1

Одиниця оподаткування – частина об’єкту оподаткування, на яку встановлюється ставка податку або одиниця виміру об’єкту (за прибутковим податком – грошова одиниця країни; за платою за забруднення довкілля – 1 т викидів тієї чи іншої забруднюючої речовини; за земельним податком – гектар).

Податковий оклад – сума податку, яка сплачується суб’єктом з одного об’єкта.

Строк сплати – строк, в який сплачується податок. Він оговорюється в законі, за його порушення стягується пеня.

Податкові пільги – повне або часткове звільнення від сплати податків суб’єкта у відповідності до чинного законодавства. Існують такі групи податкових пільг:

- звільнення від сплати податку окремих осіб або категорій платників;
- повне або часткове звільнення об’єкта або податкової бази від оподаткування і використання неоподаткованого мінімуму;
- зменшення ставки податку.

3.3. Класифікація податків

За формою взаємовідносин між платником податків і державою податки поділяються на прямі та непрямі.

Прямі податки – це податки, що встановлюються безпосередньо щодо платників податків, їх розмір залежить від податкової бази. Вони сприяють такому розподілу податкового тягара, при якому більше платять ті члени суспільства, що мають вищі доходи.

Прямі податки поділяються на реальні та особисті. *Особисті податки* встановлюються персонально для конкретного платника. Їхніми видами є прибутковий, майновий, на спадщину і дарування тощо. *Реальні податки* передбачають оподаткування майна згідно з його зовнішніми ознаками. При цьому не враховуються фактичний доход від майна, стан цього майна, фінансовий стан суб'єкта оподаткування. Вони включають до свого складу земельні податки, домові податки, промислові податки та податки на грошовий капітал. Таким чином, при особистих податках первинним явищем виступає платник, а вторинним – об'єкт оподаткування; при реальних – навпаки.

Непрямі податки – це податки, які встановлюються в цінах товарів, робіт, послуг; їх обсяг для окремого платника визначається обсягом споживання і прямо не залежить від його доходів. До непрямих податків належать акцизи, податок на додану вартість, мито на товари, що експортуються та імпортуються. Види непрямих податків розрізняються залежно від особливостей ціноутворення, оскільки вони стягуються в ціні товарів.

Залежно від органу влади, який встановлює податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки – це обов'язкові платежі, що встановлюються найвищими органами влади, і справляються на всій території країни незалежно від того, до якого бюджету вони зараховуються.

Місцеві податки - це обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади, і їх справляння є обов'язковим лише на певній території.

Залежно від порядку зарахування податки поділяються на регулюючі та закріплені (директивні).

Регулюючі податки – це податки, які можуть зараховуватися до різних бюджетів, тобто держава розподіляє їх між рівнями бюджетної системи. До них переважно належать загальнодержавні податки.

Закріплені (директивні) податки – це податки, які в повному обсязі надходять до певного, причому тільки одного, бюджету. Директивними можуть бути як загальнодержавні, так і місцеві податки.

Існують три способи стягування податків:

1. **Кадастровий спосіб** засновується на застосуванні кадастру, тобто реєстру, який містить перелік об'єктів (землі, доходів) з встановленням їх середньої прибутковості та класифікацією за зовнішніми ознаками. До зовнішніх ознак належать, наприклад, при земельному податку - розмір ділянки і родючість землі.

2. Вилучення податку до одержання володарем (власником) прибутку нараховується та стягується бухгалтерією, яка сплачує доход платнику податку.

3. Вилучення податку після отримання доходу (володарем за декларацією) передбачає подання платником податку в податкові органи декларації про одержані доходи.

3.4. Податкова система України

Кожна держава формує свою податкову систему з урахуванням досвіду інших країн, стану економіки, необхідності вирішення конкретних соціально-економічних завдань, власних національних особливостей.

В Україні становлення податкової системи почалося з ухваленням 25 червня 1991 р. Закону «Про систему оподаткування». У ньому було визначено принципи побудови і призначення системи оподаткування, дано перелік податків, зборів, названо платників та об'єкти оподаткування.

Другий варіант Закону «Про систему оподаткування» з урахуванням змін в податковій політиці було ухвалено 2 лютого 1994 р. Третій варіант цього закону Верховна Рада України ухвалила 18 лютого 1997 р.

В останньому варіанті закону дано більш чітке визначення принципів побудови податкової системи, понять системи оподаткування, платників податків і зборів, об'єкта оподаткування; обов'язків, прав і відповідальності платників податків; видів податків, порядку їх зарахування до бюджетів та державних цільових фондів.

Податкова система – це сукупність податків та зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів різних рівнів і державних цільових фондів, що стягуються у порядку, встановленому відповідними законами держави.

У відповідності до Закону України «Про систему оподаткування» в основу побудови та формування податкової системи України покладено такі принципи:

- стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності;
- стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;
- обов'язковість (встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства);
- рівнозначність і пропорційність;
- соціальна справедливість;
- рівність, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації;
- стабільність;
- економічна обґрунтованість;
- рівномірність сплати;
- компетентність;

- єдиний підхід;
- доступність.

Облік платників податків і зборів (обов'язкових платежів) здійснюється державними податковими органами у відповідності до чинного законодавства. Банки та інші фінансово-кредитні установи відкривають рахунки платникам податків і зборів тільки за умови подання ними документів, які підтверджують їх постанову на облік у державному податковому органі.

Платники податків мають обов'язки та права.

Обов'язки платників податків:

- ведення бухгалтерського обліку, складання звітності про фінансово-господарську діяльність;
- подання у державні податкові органи у відповідності до чинного законодавства декларацій, бухгалтерської звітності та інших документів, які пов'язані з нарахуванням і сплатою податків;
- сплата відповідних сум податків і зборів у встановлені законом строки;
- допущення посадових осіб державних податкових органів до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів або пов'язаних із утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань нарахування і сплати податків.

Платники податків мають право:

- надавати державним податковим органам документи, які підтверджують їх право на податкові пільги у відповідності до чинного законодавства;
- одержувати для ознайомлення акти перевірок державних податкових органів;
- оскаржувати рішення державних податкових органів і дії їх посадових осіб.

Податкова система України включає загальнодержавні та місцеві податки і збори.

До загальнодержавних податків і зборів належать:

- податок на додану вартість;
- акцизний збір;
- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- ввізне і вивізне мито;
- державне мито;
- податок на нерухомість (проект);
- плата (податок) за землю;
- рентні платежі за нафту та природний газ, що видобуваються в Україні;
- збір за геологорозвідувальні роботи, що проводяться за рахунок Державного бюджету;
- збір за спеціальне використання природних ресурсів;

- збір за забруднення навколишнього середовища;
- плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності;
- збір на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- збір на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;
- збір на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття;
- збір на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва;
- фіксований сільськогосподарський податок;
- єдиний збір, що справляється у пунктах пропуску через державний кордон;
- збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- інші податки та збори.

До місцевих податків і зборів належать:

- комунальний податок;
- податок з реклами;
- податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- податок на промисел;
- збір за припаркування автотранспорту;
- ринковий збір;
- збір за право використання місцевої символіки;
- збір за отримання дозволу на розміщення об'єктів торгівлі і сфери послуг;
- збір за проїзд через територію прикордонних областей автотранспорту, що прямує закордон;
- збір за право проведення кіно- і телезйомок;
- збір за проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей;
- збори за надання земельних ділянок для будівництва об'єктів виробничого і невиробничого призначення, індивідуального житла та гаражів у населених пунктах;
- збір з власників собак;
- інші податки та збори.

Загальнодержавні податки, збори та платежі встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України.

Місцеві податки, збори та платежі й порядок їх сплати встановлюється органами місцевого самоврядування. Вони справляються в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

3.5. Характеристика та особливості сплати окремих видів податків

3.5.1. Податок на прибуток підприємств

Серед прямих податків основним для підприємств в Україні є податок на прибуток. Його регулююча роль полягає в тому, що він може суттєво впливати на вибір правових форм організації бізнесу, на напрямки розподілу прибутку (споживання чи накопичення), на розподіл ресурсів між сферами господарської діяльності, на вибір методів фінансування інвестицій тощо. Тобто він є потужним регулятором економічних процесів та стимулятором економічної активності.

Податок на прибуток підприємств піддавався досить частим кардинальним змінам. Протягом 1991-1997 рр. неодноразово змінювався об'єкт оподаткування. У цей період об'єктами оподаткування послідовно були: 1991 р. – прибуток; 1992 р. – валовий дохід; 1993 (перший квартал) – прибуток; 1993 р. (з другого кварталу) – 1994 рр. – валовий дохід; 1995-1997 рр.(до липня) – прибуток, що визначався коригуванням балансового прибутку; з 1 липня 1997 р. – прибуток, що визначається через коригування валового доходу. Така непослідовність та часті зміни методики розрахунку податку створювала значні труднощі для платників податків і справляли негативний вплив на розвиток підприємницької діяльності.

З прийняттям Закону «Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.1997р. № 283/ВР-97 механізм оподаткування прибутку кардинально змінився.

Платниками податку на прибуток є резиденти та нерезиденти. З числа резидентів платниками податку є суб'єкти господарської діяльності, бюджетні, громадські та інші підприємства, установи та організації, які здійснюють діяльність, спрямовану на отримання прибутку як на території України, так і за її межами. З числа нерезидентів платниками податку є фізичні особи та юридичні особи, створені у будь-якій організаційно-правовій формі, які отримують доходи, джерелом походження яких є Україна (за винятком установ і організацій, які мають дипломатичний статус).

Об'єктом оподаткування є прибуток, що визначається шляхом зменшення суми скоригованого валового доходу звітного періоду на суму валових витрат платника податку та нарахованих амортизаційних відрахувань.

Оподатковуваний прибуток визначається за формулою:

$$Пдо = ВД - ВВ - А,$$

де: $Пдо$ - оподатковуваний прибуток;

$ВД$ – скоригований валовий дохід;

$ВВ$ – валові витрати;

$А$ – сума нарахованих амортизаційних відрахувань.

Валовий дохід – це загальна сума доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі, виключній (морській) економічній зоні, так і за її межами.

Валовий дохід включає:

- загальні доходи від продажу товарів (робіт, послуг), а також від продажу цінних паперів, крім операцій з їх первинного випуску (розміщення) та кінцевого погашення;

- доходи від здійснення банківських, страхових та інших операцій, пов'язаних із наданням фінансових послуг, від торгівлі валютними цінностями, цінними паперами, борговими зобов'язаннями та вимогами;

- доходи від спільної діяльності та у вигляді дивідендів, отриманих від нерезидентів, відсотків, роялті, володіння борговими вимогами, від здійснення операцій лізингу (оренди);

- доходи, не враховані під час обчислення валового доходу у попередніх періодах і виявлені у звітному періоді;

- суми акцизного збору, сплачені (нараховані) покупцями підакцизних товарів (за їх рахунок) на користь платника такого акцизного збору, уповноваженого законом вносити його до бюджету, та рентних платежів, а також суми збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, доходів від продажу електричної енергії (включаючи реактивну);

- доходи з інших джерел і від позареалізаційних операцій.

З валового доходу виключають:

- суми податку на додану вартість, отримані (нараховані) платником податку на додану вартість, нарахованого на вартість продажу товарів (робіт, послуг), за винятком випадків, коли підприємство-продавець не є платником податку на додану вартість;

- суми надмірно сплачених податків, зборів, що повертаються платнику податку з бюджету, якщо вони не були включені до складу валових витрат;

- суми коштів або вартість майна, що надходять у вигляді прямих інвестицій або реінвестицій у корпоративні права, емітовані таким платником податку;

- суми одержаного платником податку емісійного доходу;

- суми доходів, накопичених на пенсійних рахунках як додаткове пенсійне забезпечення;

- доходи від спільної діяльності на території України без створення юридичної особи, дивіденди, отримані платником податку від інших платників податку, що оподатковувалися за їхньої виплати;

- кошти або майно, що надходять у вигляді міжнародної технічної допомоги, яка надається іншими державами;

- кошти, надані платнику податку – суб'єктові інноваційної діяльності спеціалізованими державними і комунальними інноваційними фінансово-кредитними установами відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» та у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

- інші надходження відповідно до чинного законодавства.

Після зменшення валового доходу у вказаному порядку отримують скоригований для цілей оподаткування валовий дохід.

Валові витрати виробництва і обігу – це сума будь-яких витрат платника податку в грошовій, матеріальній та нематеріальній формах, що здійснюються як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбані чи виготовлені цим платником для подальшого використання у власній господарській діяльності.

До складу валових витрат відносять:

- суми будь-яких витрат, що сплачені чи нараховані протягом звітного періоду в зв'язку з підготовкою, організацією, веденням виробництва, реалізацією продукції (робіт, послуг) і охороною праці;

- суми коштів або вартість товарів (робіт, послуг), які добровільно перераховані (передані) протягом звітного року до Державного бюджету України або бюджетів місцевого самоврядування, до неприбуткових організацій, у розмірі, що становить не менше 2% та не більше 5% оподаткованого прибутку попереднього звітного року;

- суми внесених (нарахованих) податків і зборів, визначених Законом України «Про систему оподаткування», включаючи акцизний збір та рентні платежі, а також збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію;

- суми коштів, внесених у страхові резерви відповідно до Закону «Про оподаткування прибутку підприємств»;

- суми безнадійної заборгованості в частині, що не була віднесена до валових витрат, у разі, коли відповідні дії щодо стягнення таких боргів не дали позитивного результату, а також суми заборгованості, щодо яких минув термін позовної давності;

- інші витрати у відповідності до чинного законодавства.

Не дозволяється включати до складу валових витрат платника податку такі витрати:

- не пов'язані з веденням господарської діяльності;

- на придбання торгових патентів;

- сплату штрафів та неустойки;

- на утримання органів управління об'єднань платників податку, включаючи утримання холдингових компаній;

- виплату дивідендів;

- суми збитків платника податку, понесених у зв'язку з продажем товарів (робіт, послуг) або їх обміном за цінами, нижчими, ніж звичайні.

Амортизаційні відрахування – сума відшкодованих витрат на придбання, виготовлення, поліпшення (всі види ремонту, реконструкції, модернізації) основних засобів та нематеріальних активів.

Амортизації підлягають витрати на:

- придбання основних фондів та нематеріальних активів для власного виробничого використання;
- самостійне виготовлення основних фондів для власних виробничих потреб, включаючи витрати на виплату заробітної плати працівникам, які були зайняті на виготовленні таких основних фондів;
- проведення всіх видів ремонту, реконструкції, модернізації та інших видів поліпшення основних фондів;
- капітальні поліпшення землі, не пов'язані з будівництвом, а саме: іригація, осушення, збагачення та інші подібні капітальні поліпшення землі.

Не підлягають амортизації витрати на:

- придбання і відгодівлю продуктивної худоби;
- вирощування багаторічних плодоносних насаджень;
- утримання основних фондів, що знаходяться на консервації;
- витрати на придбання, ремонт, реконструкцію, модернізацію або інші поліпшення невикористаних фондів тощо.

У відповідності до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» основні фонди підлягають розподілу за такими групами:

- група 1 – будівлі, споруди, їх структурні компоненти та передавальні пристрої, в тому числі житлові будинки та їх частини, вартість капітального поліпшення землі;
- група 2 – автомобільний транспорт та вузли (запасні частини) до нього, меблі, побутові електронні, оптичні, електромеханічні прилади та інструменти, інше конторське (офісне) обладнання, устаткування та приладдя до них;
- група 3 – будь-які інші основні фонди, не включені до груп 1, 2 і 4;
- група 4 – електронно-обчислювальні машини, інші машини для автоматичного оброблення інформації, їх програмне забезпечення, пов'язані з ними засоби зчитування або друку інформації, інші інформаційні системи, телефони (у тому числі стільникові), мікрофони і рації, вартість яких перевищує вартість малоцінних товарів (предметів).

Амортизаційні відрахування провадяться до досягнення залишковою вартістю нематеріального активу нульового значення.

Норми амортизації встановлюються у відсотках до балансової вартості кожної з груп основних фондів на початок звітного (податкового) періоду в такому розмірі (в розрахунку на квартал): група 1 – 1,25%; група 2 – 6,25%; група 3 – 3,75%; група 4 – 15%.

Пільги за оподаткування прибутку. Звільняється від оподаткування:

- прибуток підприємств від продажу на митній території України спеціальних продуктів дитячого харчування власного виробництва, спрямований на збільшення виробництва та зменшення роздрібних цін таких продуктів;
- прибуток підприємств, що засновані всеукраїнськими організаціями інвалідів, від продажу товарів (робіт, послуг), крім прибутку, отриманого від

гравального бізнесу, якщо протягом попереднього звітного (податкового) періоду кількість інвалідів за основним місцем роботи становить не менше 50% чисельності працюючих, а фонд оплати їхньої праці – не менше 25% суми витрат на оплату праці, що включається до складу валових витрат.

Ставки оподаткування прибутку. Основну ставку податку встановлено в розмірі 25% до об'єкта оподаткування.

Порядок сплати податку на прибуток. Платники податку самостійно визначають суми податку, що підлягає до сплати. Податок, що підлягає сплаті до бюджету, дорівнює сумі, яка зменшена на вартість торгових патентів, придбаних платником податку згідно із Законом України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності». Податок за звітний період сплачується його платником до бюджету у строк, визначений законом для квартального податкового періоду. Платники податку подають до податкового органу податкову декларацію про оподатковуваний прибуток за звітний квартал, розраховану нарастаючим підсумком з початку звітного фінансового року. При цьому, за звітні квартали, півріччя та три квартали року платники подають спрощену декларацію, а за результатами звітного року – повну.

Суми виявленого прихованого (заниженого) прибутку та штрафів справляються за весь час ухилення від сплати податку. Після закінчення встановлених строків сплати податку до бюджетів невнесені суми стягуються з нарахуванням пені.

3.5.2. Податок на додану вартість

Податок на додану вартість (ПДВ) був уведений в Україні з 1 січня 1992 р. згідно із Законом України «Про податок на додану вартість» від 20 грудня 1991 р.

З 1 жовтня 1997 р. порядок обчислення і сплати ПДВ регламентується Законом України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 р. № 168/97-ВР.

Податок на додану вартість домінує серед непрямих податків, що надходять до бюджету, тобто він виконує яскраво виражену фіскальну функцію. Недоліком ПДВ є його значний вплив на фінансовий стан суб'єктів господарювання, що пов'язано з відволіканням їх обігових коштів, а також на загальний рівень ціноутворення, особливо щодо малозабезпечених верств населення.

Платниками податку на додану вартість є юридичні та фізичні особи, які здійснюють підприємницьку діяльність на території України. При цьому податок стягується, якщо обсяг оподатковуваних операцій з продажу товарів (робіт, послуг) за останні дванадцять календарних місяців перевищував 3600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Об'єктом оподаткування є операції платників податку з:

- продажу товарів (робіт, послуг) на митній території України, в тому числі операції з оплати вартості послуг за договорами оренди (лізингу) та операції з передачі права власності на об'єкти застави позичальнику (кредитору) для погашення кредиторської заборгованості заставодавця;

- ввезення товарів (робіт, послуг) на митну територію України нерезидентами для їх споживання на митній території України;

- вивезення товарів (робіт, послуг) за межі митної території України для їх споживання за межами митної території України.

До операцій, які не є об'єктом оподаткування, належать:

- випуск, розміщення і продаж за кошти цінних паперів, емітованих суб'єктами підприємницької діяльності, в тому числі земельні бони, фондові, валютні та товарні деривативи (форвардний контракт, ф'ючерсний контракт, опціон) та ін.;

- передача основних засобів та нематеріальних активів як внеску до статутного капіталу в обмін на корпоративні права;

- передача майна лізингодавця (резидента) в користування орендарю за умови договору фінансового лізингу;

- послуги зі страхування та перестраховання та ін.

Звільнені від оподаткування такі операції з продажу:

- вітчизняних продуктів дитячого харчування;

- товарів спеціального призначення для інвалідів;

- лікарських засобів і виробів медичного призначення та ін.

Ставки оподаткування. Для обчислення податку на додану вартість визначено дві ставки податків – 20% та пільгова (нульова) ставка. Застосування нульової ставки означає повне відшкодування податку сплаченого постачальниками за товари (роботи, послуги), матеріальні ресурси, використані для здійснення вищезазначених поставок.

Нульову ставку оподаткування застосовують при виконанні операцій з продажу вітчизняних товарів платниками за межі митної території України; продажу товарів і послуг, призначених для використання і споживання за межами митної території України тощо.

База оподаткування – це оборот, у вартісному виразі до якого застосовується ставка для визначення суми податкового зобов'язання.

База оподаткування операцій з продажу товарів (робіт, послуг) визначається виходячи з їх договірної (контрактної) вартості, визначеної за вільними або регульованими цінами (тарифами) з урахуванням акцизного збору, ввізного мита, інших загальнодержавних податків та зборів, за винятком ПДВ, що включається в ціну товарів (робіт, послуг).

Суму податку, яку слід сплатити до бюджету, можна визначити за такою формулою:

$$ПДВ = \frac{(Ор - Он)20\% - Мз20\%}{100\%},$$

де ПДВ – податок на додану вартість;

O_p – обсяг реалізації, який оподатковується;
 O_n – обсяг реалізації, який підлягає відшкодуванню;
 M_z – матеріальні затрати.

$(O_p - O_n)20\%$ - відповідає податковому зобов'язанню;
 $M_z20\%$ - відповідає податковому кредиту.

Податкове зобов'язання – це загальна сума ПДВ, нарахована платником податку в податковому періоді.

Податковий кредит – це сума, на яку підприємство-платник податку має право зменшити податкове зобов'язання у звітному періоді. Цей кредит складається із сум податку на додану вартість, які підприємство сплатило під час придбання товарно-матеріальних цінностей (товарів, основних засобів та нематеріальних активів, що підлягають амортизації).

До податкового кредиту не входять суми сплаченого ПДВ у випадку придбання активів, що не підлягають амортизації або не підтверджені податковими накладними і митними деклараціями.

Датою виникнення податкових зобов'язань є дата зарахування коштів на банківський рахунок або в касу платника податку; дата відвантаження товарів, а для робіт (послуг) - дата оформлення документа, що підтверджує факт відвантаження товарів, виконання робіт (послуг).

Датою виникнення права платника податку на податковий кредит є дата списання коштів з банківського рахунку платника податку в оплату товарів (робіт, послуг); дата виписки відповідного рахунку (товарного чеку) – в разі розрахунків з використанням кредитних, дебетових карток або комерційних чеків; дата отримання податкової накладної, що засвідчує факт придбання платником податку товарів (робіт, послуг); для операцій із ввезенням (пересиланням) товарів (робіт, послуг) – дата сплати податку по податкових зобов'язаннях.

3.5.3. Акцизний збір

Акцизний збір належить до специфічних акцизів, характерним для яких є застосування для обмеженої кількості товарів.

Акцизний збір – це непрямий податок, що встановлюється на підакцизні товари та включається в їхню ціну.

На відміну від ПДВ, акцизним збором оподатковуються виключно товари і не оподатковуються роботи та послуги. Акцизний збір сплачується лише один раз, тоді як ПДВ – на всіх етапах руху товарів.

Платниками акцизного збору є юридичні та фізичні особи, які виробляють або продають підакцизні товари або ввозять чи пересилають такі товари на митну територію України.

Об'єктом оподаткування акцизним збором для вітчизняних товарів є обороти з реалізації підакцизних товарів, а для імпортованих товарів – їх митна

вартість, з урахуванням фактично сплачених сум мита, або їх кількісні показники у фізичному вимірі.

Перелік товарів, на які встановлюється акцизний збір, і ставки акцизного збору затверджуються законодавчо і є єдиними на всій території України для вітчизняних та імпортованих товарів.

З 1 січня 2000 р. до підакцизних товарів в Україні віднесено: бензини моторні; дизельне паливо; транспортні засоби; ювелірні вироби; спирт етиловий та алкогольні напої; пиво солодове; тютюнові вироби.

Ставки акцизного збору встановлюються: 1) у твердих сумах (гривнях чи євро) з одиниці реалізованого товару (літр, кілограм, штука, кубічний метр тощо); 2) за ставками у відсотках до обороту з продажу товарів.

Акцизний збір з товарів, ставки по яких визначені в євро, обчислюється, виходячи з натуральних показників відповідного товару, в кількісному виразі. При цьому по вітчизняних товарах для визначення акцизного збору сума в євро перераховується у валюту України за курсом НБУ на перший день місяця, в якому здійснюється відвантаження товарів, і залишається незмінною протягом місяця, а по товарах, що ввозяться в Україну, - на день митного оформлення товарів або придбання марок акцизного збору.

За використання відсоткових ставок можливі такі варіанти обчислення акцизного збору:

1) для товарів, що реалізуються за вільними цінами, виходячи з їхньої вартості за цими цінами, без урахування акцизного збору, без податку на додану вартість:

$$A_z = (BЦ - ПДВ)C_a / 100,$$

де A_z – сума акцизного збору;

$BЦ$ – вільна відпускна ціна на підакцизний виріб;

C_a – ставка акцизного збору, %;

$ПДВ$ – сума податку на додану вартість.

2) для товарів, що реалізуються за державними фіксованими та регульованими цінами, виходячи з їхньої вартості за цими цінами без урахування торговельних знижок, а також сум податку на додану вартість:

$$A_z = (BЦ_p - T_z - ПДВ)C_a / 100,$$

де $BЦ_p$ – регульована ціна на виріб;

T_z – торговельна знижка;

3) для імпортованих товарів, виходячи з митної (закупівельної) вартості, збільшеної на суму ввізного мита, без урахування акцизного збору. При визначенні вказаної вартості іноземна валюта перераховується у національну валюту України за курсом НБУ, що діє на день подання митної декларації.

$$A_3 = (B_m + M_3 + M_6)C_a / 100,$$

де B_m – митна вартість, перерахована у національну валюту;

M_3 – митні збори;

M_6 – ввізне мито.

Відпускна ціна з урахуванням акцизного збору розраховується за формулою:

$$BЦ = \frac{Ц_{опт} * 100}{100 - C_a},$$

де $К_{опт}$ – оптова ціна підприємства.

Сума акцизного збору визначається за формулою:

$$A = \frac{BЦ * C_a}{100} N,$$

де A – сума акцизного збору;

N – обсяг реалізації підакцизних товарів у натуральному виразі.

Датою виникнення податкових зобов'язань з продажу підакцизних товарів вважається дата, яка припадає на податковий період, протягом якого відбувається будь-яка з подій, що настала раніше:

- дата зарахування коштів від покупця на банківський рахунок платника акцизного збору як оплата товарів (продукції), що продаються, а у разі продажу за готівку – дата оприбуткування грошей у касі платника акцизного збору;

- дата відвантаження (передачі) товарів (продукції).

Акцизний збір не справляється при реалізації:

- підакцизних товарів на експорт за іноземну валюту;

- автомобілів спеціального призначення (швидка допомога, міліція) за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України;

- автомобілів для інвалідів.

При оподаткуванні акцизним збором алкогольних напоїв та тютюнових виробів особливістю є те, що порядок сплати вказаного податку передбачає придбання марок акцизного збору. Марки акцизного збору видаються виробникам за умови сплати їх вартості, а також сплати акцизного збору за минулий місяць відповідно до заявки-розрахунку, що містить інформацію про планові обсяги реалізації на наступний місяць.

3.6. Удосконалення податків та податкової системи

З метою реформування діючого податкового законодавства та залучення додаткових коштів до бюджетів Верховною радою України 22

травня 2003 р. був прийнятий *Закон «Про податок з доходів фізичних осіб»* № 889-IV, який прийшов на зміну Декрету КМУ «Про прибутковий податок з громадян» від 30 квітня 1993 р. № 43-93. Дія нового закону про оподаткування доходів фізичних осіб розпочалась з 1 січня 2004 р.

Закон «Про податок з доходів фізичних осіб» передбачає введення єдиної ставки податку (15%) замість прогресивної шкали оподаткування; застосування категорії податкового кредиту; зміни бази при визначенні сум, на які зменшується оподаткований дохід тощо.

Особливу увагу необхідно звернути на той факт, що, згідно з новим порядком, визначення об'єкта оподаткування змінюється, а саме – при нарахуванні доходів у вигляді заробітної плати *об'єкт оподаткування* визначається як нарахована сума такої заробітної плати, зменшена на суму збору до Пенсійного фонду України чи внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування та податкової пільги, які відповідно до закону справляються за рахунок доходу найманої особи.

Під *загальним річним оподатковуваним доходом* розуміють суми загальних місячних оподатковуваних доходів звітного періоду, а також іноземних доходів, одержаних резидентом протягом такого звітного року.

Податковий кредит – сума чи вартість витрат, понесених платником податку - резидентом у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів - фізичних або юридичних осіб протягом звітного року (крім витрат на сплату ПДВ та акцизного збору), на суму яких дозволяється зменшення суми його загального річного оподаткованого доходу, одержаного за наслідками такого звітного року.

Платник податку на доходи фізичних осіб має право включити до складу податкового кредиту звітного року такі витрати, фактично понесені ним протягом такого звітного року:

- частину суми процентів за іпотечним кредитом, сплачених платником податку;

- суму коштів або вартість майна, переданих платником податку у вигляді пожертвувань або благодійних внесків неприбутковим організаціям, що перевищують 2 %, але не більше 5% від суми його загального оподаткованого доходу такого звітного року;

- суму коштів, сплачених платником податку на користь закладів освіти для компенсації вартості середньої професійної або вищої освіти навчання такого платника податку, іншого члена його сім'ї першого ступеня споріднення, але не більше суми місячного прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого на 1 січня звітного податкового року, помноженої на 1,4 та округленої до найближчих 10 грн. у розрахунку на кожний повний або неповний місяць навчання протягом звітного податкового року;

- суму власних коштів платника податку, сплачених на користь закладів охорони здоров'я для компенсації вартості платних послуг з

лікування такого платника податку або члена його сім'ї першого ступеня споріднення.

З метою реалізації державної політики з питань розвитку та підтримки малого підприємництва Указом Президента України № 727 від 3 липня 1998 р. з 1 січня 1999 р. запроваджено ***спрощену систему оподаткування, обліку та звітності***.

Вказана система застосовується для таких *суб'єктів малого підприємництва*:

- *фізичних осіб*, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і у трудових відносинах з якими, включаючи членів їх сімей, протягом року перебуває не більше 10 осіб, та обсяг виручки яких від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за рік не перевищує 500 тис. грн.;

- *юридичних осіб* – суб'єктів підприємницької діяльності будь-якої організаційної форми та форми власності, в яких за рік середньооблікова чисельність працюючих не перевищує 50 осіб і обсяг виручки яких від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за рік не перевищує 1 млн. грн.

Спрощена система оподаткування не поширюється на: фізичних осіб, які сплачують фіксований податок; довірчі товариства, страхові компанії, банки, інші фінансові та кредитні установи; фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, які займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи і здійснюють торгівлю підакцизними товарами.

Існують особливості у нарахуванні та сплаті єдиного податку для юридичних і фізичних осіб.

Суб'єкт підприємницької діяльності – *юридична особа* самостійно обирає одну з наступних *ставок єдиного податку*:

- **6 %** суми виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) без урахування акцизного збору, у разі сплати ПДВ згідно із Законом України «Про податок на додану вартість»;

- **10 %** суми виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), за винятком акцизного збору, у разі включення податку на додану вартість до складу єдиного податку.

Ставка єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва – *фізичних осіб* встановлюється місцевими радами за місцем їх державної реєстрації, залежно від виду діяльності і не може становити менше 20 грн. та більше 200 грн. на місяць. У разі, коли фізична особа здійснює кілька видів підприємницької діяльності, для яких встановлено різні ставки єдиного податку, вона отримує одне свідоцтво і сплачує один податок, що не перевищує встановленої максимальної ставки.

Для платника єдиного податку (фізичної особи), який займається підприємницькою діяльністю з використанням найманої праці або коли у підприємницькій діяльності беруть участь члени його сім'ї, розмір єдиного податку збільшується на 50 % за кожну особу.

Концепцію реформування податкової системи було схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 р. У цьому

Розпорядженні було визначено завдання підготувати остаточну редакцію *Податкового кодексу України*.

Мета Податкового кодексу – вироблення обґрунтованих, збалансованих ставок та принципів оподаткування, зменшення податкового тиску на бізнес з метою його активізації, спрощення податкового обліку, поліпшення адміністрування податків. Необхідно адаптувати національне податкове законодавство до законодавства Європейського Союзу для подальшого інтегрування України у світову спільноту.

Податкова система має характеризуватися раціональністю. Раціоналізм у податковій системі означає об'єднання податків, що мають подібну базу і платників податків, а також зменшення кількості податків і зборів. Передусім це стосується платежів за право користування природними ресурсами і акцизів на мінеральну сировину, відрахувань до державних соціальних цільових фондів. Податковий кодекс передбачає зменшення кількості податків та зборів із 42 до 35 (в тому числі 23 загальнодержавних і 12 місцевих податків та зборів).

Важливим принципом оподаткування є збалансованість та узгодженість інтересів суспільства та бізнесу. З цією метою Податковим кодексом передбачається надавати право нараховувати амортизацію основних засобів із застосуванням методу прискореного зменшення залишкової вартості, а також інвестиційні пільги у вигляді інвестиційно-інноваційного кредиту (він стосується придбання устаткування та обладнання, проведення НДДКР, модернізації та реконструкції науково-технологічних, експериментальних та дослідно-промислових дільниць, патентування розробок тощо).

Таким чином, удосконалення податкової системи дозволить визначити збалансовані підходи до фінансового перерозподілу в масштабах країни та обґрунтувати ставки податків, поліпшити відносини між владою й бізнесом, оздоровити соціально-економічний клімат в Україні.

ВИСНОВКИ

1. Податки є обов'язковими платежами, які стягуються державою з юридичних та фізичних осіб у відповідності до чинного законодавства. Податки – один з основних інструментів реалізації фінансово-економічної політики держави.

2. Соціально-економічна сутність податків проявляється у їх функціях: регулюючій, розподільчій та фіскальній.

3. До елементів податку належать: суб'єкт податку; об'єкт податку; джерело податку; одиниця оподаткування; податкова ставка; податковий оклад; строк сплати; податкові пільги.

4. У залежності від взаємовідносин між державою та суб'єктами оподаткування податки поділяються на прямі та непрямі. Прямі податки встановлюються на прибуток або майно; непрямі – включаються до ціни товарів та послуг і стягуються у процесі їх реалізації.

5. Податкова система – це сукупність встановлених в країні податків та обов’язкових платежів, що стягуються до бюджетів різних рівнів і державних цільових фондів.

6. Підприємства та фізичні особи сплачують до бюджетів цілу низку податків та платежів, у тому числі: податок на прибуток підприємств; податок на додану вартість; акцизний збір на окремі види товарів; прибутковий податок з громадян; ресурсні платежі; місцеві податки та збори тощо.

7. У сучасних умовах необхідна реформа податкової системи, що спрямована на стабілізацію економіки, стимулювання підприємницької активності, розвиток малого бізнесу, пожвавлення аграрного сектору та інших сфер господарського комплексу. З цією метою необхідне най-скоріше прийняття Податкового кодексу України.

Контрольні питання

- 1. В чому полягає призначення податків в економічній системі держави? Які функції виконують податки?*
- 2. Надайте характеристику основних елементів податків.*
- 3. За якими ознаками класифікують податки?*
- 4. Які причини впливають на співвідношення між прямими та непрямими податками?*
- 5. Надайте характеристику податкової системи України.*
- 6. Визначте права та обов’язки платників податків.*
- 7. Проаналізуйте особливості обчислення та сплати окремих видів податків (податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість, акцизний збір).*
- 8. Назвіть напрями підвищення ефективності оподаткування в сучасних умовах.*

Тема 4. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

4.1. Економічний зміст та призначення Державного бюджету

Державний бюджет, як одна з головних ланок фінансової системи України, є економічною категорією, що відображає грошові відносини між державою та юридичними і фізичними особами з приводу утворення централізованого фонду грошових коштів держави і його використання на розширене відтворення, підвищення життєвого рівня населення, задоволення суспільних потреб.

Бюджет виконує дві основні функції – розподільчу та контрольну.

За допомогою *розподільчої функції* проходить процес концентрації грошових коштів у руках держави та їх розподіл і перерозподіл між різними галузями суспільного виробництва, між виробничою та соціальною сферами, між окремими ланками бюджетної системи та між окремими категоріями населення. Ні яка інша ланка фінансової системи не здійснює такого багатогранного (міжгалузевого, міжтериторіального) і багаторівневого (обласного, міського, районного) перерозподілу коштів, як бюджет. Нині через бюджет перерозподіляється близько 50% валового внутрішнього продукту.

Контрольна функція бюджету дозволяє дізнатися, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів та чи ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції складає рух бюджетних коштів, які відображаються у відповідних показниках бюджетних надходжень і видаткових призначень.

Характерними рисами бюджету як фонду грошових коштів є значні розміри, маневреність коштів, наявність резервних фондів.

Як основний фінансовий план держави бюджет забезпечує мобілізацію грошових коштів та здійснює їх розподіл згідно з соціально-економічною політикою держави. Бюджет – єдиний фінансовий план, що має силу закону.

На розмір бюджету впливають: рівень розвитку економіки; характер і масштаби програм, які держава планує здійснювати через бюджет; методи господарювання. В умовах адміністративно-командної системи частка бюджету в перерозподілі ВВП становить близько 80%, в ринковій економіці частка бюджету значно зменшується – біля 50%. Проте Державний бюджет є невід'ємною частиною ринкових відносин і важливим інструментом реалізації державної соціально-економічної політики.

В умовах розвитку ринкових відносин в Україні Державний бюджет зберігає свою важливу роль. Але при цьому змінюються методи його впливу на суспільне виробництво і соціальну сферу. Він широко використовується для міжгалузевого і територіального перерозподілу фінансових ресурсів з урахуванням рівня економічного розвитку по всій території України. Державний бюджет дає змогу маневрувати коштами, спрямовувати їх у

приоритетні сфери, а також дозволяє здійснювати єдину економічну і фінансову політику на території держави.

Таким чином, Державний бюджет активно впливає на економічні, соціальні, регіональні процеси у суспільстві та впровадження відповідної національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення державної безпеки.

4.2. Бюджетна система України та її принципи

Бюджетна система держави – це об'єднання всіх її ланок на єдиних принципах, які відповідають міжнародним стандартам.

Бюджетна система України – сукупність Державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права.

В унітарних країнах бюджетна система складається з двох ланок: центрального бюджету і місцевих бюджетів. У федеральних країнах до цих ланок додаються бюджети членів федерації (США, Росія, Німеччина).

Бюджетна система України як унітарної держави складається з Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування. *Бюджетами місцевого самоврядування* визнаються бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Сукупність показників усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, є **зведеним бюджетом України**. Він використовується для аналізу і визначення засад державного регулювання економічного і соціального розвитку України.

Зведений бюджет України включає показники Державного бюджету України, Зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей та міст Києва і Севастополя.

Зведений бюджет Автономної Республіки Крим включає показники бюджету Автономної Республіки Крим, зведених бюджетів її районів та бюджетів міст республіканського значення.

Зведений бюджет області включає показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області.

Зведений бюджет району включає показники районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних та сільських бюджетів цього району.

Зведений бюджет міста з районним поділом включає показники міського бюджету та бюджетів районів, що входять до його складу.

Усього в Україні існує більше 13 тисяч самостійних бюджетів.

Структура бюджетної системи визначається бюджетним устроєм.

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної

системи. Бюджетний устрій України визначається з урахуванням державного устрою і адміністративно-територіального поділу України.

У відповідності до Бюджетного Кодексу України бюджетна система України ґрунтується на таких принципах:

1) *принцип єдності бюджетної системи України* забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) *принцип збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на певний бюджетний період;

3) *принцип самостійності* – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними, що забезпечується закріпленням за бюджетами джерел доходів, правом органів державної влади та місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;

4) *принцип повноти* – до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади;

5) *принцип обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макроекономічних показниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

6) *принцип ефективності* – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) *принцип субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;

8) *принцип цільового використання бюджетних коштів* – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

9) *принцип справедливості та неупередженості* – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) *принцип публічності та прозорості* – Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами;

11) *принцип відповідальності учасників бюджетного процесу* – кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

4.3. Бюджетна класифікація

Бюджетна класифікація – це групування доходів і видатків бюджету за відповідними ознаками, що забезпечує загальнодержавну і міжнародну порівнянність бюджетних даних.

Бюджетна класифікація України застосовується для:

- здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування, інших розпорядників бюджетних коштів;
- проведення необхідного аналізу в розрізі доходів, а також організаційних, функціональних та економічних категорій видатків;
- забезпечення загальнодержавної і міжнародної порівнянності бюджетних показників.

Бюджетна класифікація має такі складові частини:

- 1) класифікація доходів бюджету;
- 2) класифікація видатків бюджету (в тому числі кредитування за вирахуванням погашення боргу);
- 3) класифікація фінансування бюджету;
- 4) класифікація боргу.

Доходи бюджету класифікуються за такими розділами:

1) *податкові надходження*, тобто передбачені податковими законами України загальнодержавні й місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі;

2) *неподаткові надходження*, до яких належать доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного продажу, надходження від штрафів та фінансових санкцій тощо;

3) *доходи від операцій з капіталом* (надання державних кредитів, оренда державного майна та ін.);

4) *трансферти* – кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Міжбюджетні трансферти поділяються на:

- 1) дотацію вирівнювання;
- 2) субвенцію;
- 3) кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;
- 4) інші дотації.

Дотація вирівнювання – це трансферти, що надаються з Державного бюджету України місцевим бюджетам для їх збалансування. Вони надаються у безповоротному порядку та можуть бути використані одержувачем за його розсудом.

Субвенції на відміну від дотацій надаються на фінансування конкретних заходів та у разі їх нецільового використання підлягають поверненню.

Видатки бюджету класифікуються за:

- 1) функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (*функціональна класифікація*);
- 2) економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (*економічна класифікація*);
- 3) ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (*відомча класифікація*);
- 4) бюджетними програмами (*програмна класифікація*).

Функціональна класифікація видатків містить розділи, в яких визначаються видатки бюджетів на здійснення відповідно загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування, а також підрозділи та групи, що конкретизують напрями використання цих бюджетних коштів.

За економічною класифікацією видатки бюджету поділяються на поточні видатки, капітальні видатки та кредитування за вирахуванням погашення.

Відомча класифікація видатків бюджету визначає перелік головних розпорядників бюджетних коштів. На її основі Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр усіх розпорядників бюджетних коштів.

Програмна класифікація застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом.

Класифікація фінансування бюджету визначає джерела отримання фінансових ресурсів, необхідних для покриття дефіциту бюджету, і напрями витрачання коштів, що утворились в результаті перевищення доходів бюджету над його видатками, тобто профіциту бюджету.

Класифікація боргу бюджету систематизує інформацію про всі боргові зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування. Борг класифікується за типом кредитора та типом боргового зобов'язання.

4.4. Бюджетний процес

Бюджетний процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний кодекс України визначає наступні стадії бюджетного процесу:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Бюджет складається на рік. Цей період має назву *бюджетного періоду*. В Україні він співпадає з календарним роком. Проте у деяких державах бюджетний рік не збігається з календарним роком. Наприклад, у США бюджетний рік триває з 1 жовтня по 30 вересня, у Швеції – з 1 липня по 30 червня, у Японії – з 1 квітня по 31 березня.

Від початку складання бюджетів до затвердження звітів про їх виконання весь бюджетний процес проходить під контролем Верховної Ради України та місцевих органів самоврядування.

Складанню проекту бюджету передуює велика і тривала підготовча робота, яка проводиться Кабінетом Міністрів України, Міністерством фінансів України, Міністерством економіки України та їх органами на місцях.

Не пізніше 1 червня у Верховній Раді України відбуваються парламентські слухання з питань бюджетної політики на наступний бюджетний період. З доповіддю про основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період виступає прем'єр-міністр України або за його дорученням міністр фінансів України.

Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, де містяться пропозиції Кабінету Міністрів України щодо:

- 1) граничного розміру дефіциту (профіциту) Державного бюджету України у відсотках до прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту;
- 2) частки прогнозного обсягу ВВП, що перерозподіляється через зведений бюджет України;
- 3) граничного обсягу державного боргу та його структури;
- 4) питомої ваги обсягу міжбюджетних трансфертів у видатках Державного бюджету тощо.

Безпосередня робота по складанню проекту Державного бюджету виконується за дорученням Кабінету Міністрів України Міністерством фінансів. Для підготовки пропозицій щодо проекту Державного бюджету Міністерство фінансів розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції щодо підготовки бюджетних запитів.

Головні розпорядники бюджетних коштів організують розроблення бюджетних запитів для подання Міністерству фінансів України в терміни та порядку, встановленому ним.

Міністерство фінансів проводить аналіз бюджетного запиту з точки зору його відповідності меті, пріоритетності та ефективності використання бюджетних коштів.

На основі аналізу бюджетних запитів, поданих головними розпорядниками бюджетних коштів, Міністерство фінансів України готує проект закону про Державний бюджет України для розгляду.

Кабінет Міністрів України приймає постанову щодо схвалення проекту закону про Державний бюджет України та подає його разом з відповідними матеріалами Верховній Раді України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

Представлений проект Закону до 1 жовтня підлягає попередньому розгляду комітетами Верховної Ради. Після цього проект розглядається у трьох читаннях на пленарних засіданнях Верховної Ради і приймається нею до 1 грудня року, що передує плановому.

Під виконанням бюджетів слід розуміти забезпечення своєчасного і повного надходження запланованих доходів, а також повного і безперервного фінансування передбачених бюджетом видатків.

Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного бюджету України, яка передбачає здійснення Державним казначейством України операцій з коштами державного бюджету, розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів, контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання державного бюджету.

Безпосередньо касове виконання бюджету здійснюється через установи Національного банку України, Укресімбанку, Укрсоцбанку, Промінвестбанку тощо.

Після закінчення бюджетного року Міністерство фінансів складає звіт про виконання Державного бюджету. Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України подається Кабінетом Міністрів України Верховній Раді не пізніше 1 травня року, наступного за звітним.

4.5. Доходи та видатки Державного бюджету України і місцевих бюджетів

Доходи бюджету – це частина централізованих ресурсів держави, які необхідні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають в процесі формування фондів грошових коштів і надходять в розпорядження органів державної влади й управління.

Бюджетні доходи поняття більш вузьке, ніж доходи держави, які включають, крім коштів бюджетів усіх рівнів, фінансові ресурси позабюджетних фондів і державного сектору економіки.

Згідно з Бюджетним кодексом України доходи Державного бюджету України включають:

- доходи, що надходять відповідно до законодавства про податки, збори і обов'язкові платежі та Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів»;
- плату за послуги, що надаються бюджетними установами, які утримуються за рахунок Державного бюджету України;
- кошти від продажу активів, що належать державі або державним підприємствам, установам та організаціям;
- проценти і дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;
- гранти і дарунки у вартісному обрахунку;
- міжбюджетні трансферти з місцевих бюджетів.

Доходи бюджету поділяються на закріплені та регулюючі. *Закріпленими доходами* вважаються такі доходи, які в законодавчому порядку повністю закріплюються за певним бюджетом і не підлягають передачі у бюджети нижчого рівня, або частково закріплюються за бюджетом вищого рівня і у певному обсязі підлягають передачі у бюджети нижчого рівня. Так, в склад доходів Державного бюджету України включаються такі закріплені доходи як податок на додану вартість, акцизний збір з імпортованих товарів, ввізне мито, збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок Державного бюджету України тощо. У складі доходів місцевих бюджетів закріпленими є місцеві податки і збори.

Регулюючі доходи характеризуються тим, що вони передаються у вигляді відрахувань від загальнодержавних податків і зборів із бюджету вищого рівня до бюджетів нижчого рівня для їх збалансування.

Видатки бюджету – це економічні відносини, які виникають у зв'язку з розподілом централізованого фонду грошових коштів держави і його використанням на здійснення програм та заходів, передбачених бюджетом.

За економічними ознаками видатки поділяються на поточні та видатки розвитку. *Поточні видатки* – це видатки бюджетів на фінансування мережі підприємств та установ на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів із соціального захисту населення та інших, що не належать до видатків розвитку. *Видатки розвитку* – це видатки бюджетів на фінансування інвестиційної діяльності, зокрема, фінансування капітальних вкладень, структурної перебудови економіки, субвенції та інші видатки, що пов'язані з розширенням відтворенням.

До видатків, які здійснюються з Державного бюджету України, належать видатки на:

- державне управління (законодавчу та виконавчу владу, Президента України);
- судову владу;

- міжнародну діяльність;
- фундаментальні та прикладні дослідження і сприяння науково-технічному прогресу державного значення, міжнародні наукові та інформаційні зв'язки державного значення;
- національну оборону;
- правоохоронну діяльність та забезпечення безпеки держави;
- освіту;
- охорону здоров'я;
- соціальний захист та соціальне забезпечення;
- культуру і мистецтво;
- державні програми підтримки телебачення, радіомовлення, преси, книговидання, інформаційних агентств;
- фізичну культуру і спорт;
- державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки;
- програми реставрації пам'яток архітектури державного значення;
- державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики;
- державні інвестиційні проекти;
- державні програми з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій та наслідків стихійного лиха;
- створення та поповнення державних запасів і резервів;
- обслуговування державного боргу;
- проведення виборів та референдумів;
- інші програми, які мають виключно державне значення.

До доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, належать такі податки та збори:

- 1) прибутковий податок з громадян (100% загального обсягу надходить до бюджетів міст Києва і Севастополя; 75% - до бюджетів міст республіканського (в Автономній Республіці Крим) та обласного значення; 25% - до доходів бюджетів міст районного значення);
- 2) державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам;
- 3) плата за ліцензії на проведення певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних рад;
- 4) плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, що справляється виконавчими органами відповідних рад;
- 5) плата за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності (за винятком плати за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів (автозаправними станціями,

заправними пунктами), що справляється виконавчими органами відповідних рад;

б) надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами відповідних рад або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;

7) єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва у частині, що належить відповідним бюджетам.

Зазначені податки та збори (обов'язкові платежі) складають кошик доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

До доходів місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать:

1) місцеві податки та збори;

2) 100% плати за землю – для бюджетів міст Києва і Севастополя; 75% плати за землю – для бюджетів міст республіканського значення АР Крим та міст обласного значення; 60% плати за землю – для бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань;

3) податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів у частині, що зараховується до відповідного бюджету;

4) надходження сум відсотків за користування тимчасово вільними бюджетними коштами;

5) податок на промисел, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

б) надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади;

7) плата за забруднення навколишнього природного середовища у частині, що зараховується до відповідного бюджету;

8) кошти від відчуження майна, яке знаходиться у комунальній власності, в тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, що перебуває у комунальній власності;

9) фіксований сільськогосподарський податок у частині, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

10) плата за оренду майнових комплексів, що знаходяться у комунальній власності;

11) надходження від місцевих грошово-речових лотерей;

12) гранти та подарунки у вартісному обрахунку;

13) податок на прибуток підприємств комунальної власності;

14) платежі за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення;

15) інші надходження, передбачені законом.

До видатків, які здійснюються з бюджету АР Крим і обласних бюджетів та враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, належать видатки на:

- 1) державне управління;
- 2) освіти;
- 3) охорону здоров'я;
- 4) соціальний захист та соціальне забезпечення;
- 5) культуру та мистецтво;
- 6) фізичну культуру і спорт.

До видатків місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на:

- місцеву пожежну охорону;
- позашкільну освіту;
- соціальний захист та соціальне забезпечення;
- місцеві програми розвитку житлово-комунального господарства та благоустрою населених пунктів;
- транспорт, дорожнє господарство;
- обслуговування боргу органів місцевого самоврядування;
- програми природоохоронних заходів місцевого значення;
- управління комунальним майном;
- регулювання земельних відносин;
- інші програми, затверджені відповідною радою згідно із законом.

4.6. Бюджетний дефіцит та управління ним

Дефіцит бюджету – це перевищення видатків бюджету над його доходами.

Бюджетний дефіцит не обов'язково відноситься до надзвичайних фінансових явищ. В сучасному світі немає країни, яка в ті чи інші періоди своєї історії не стикалася б з бюджетним дефіцитом. В умовах, коли економіка країни розвивається динамічно і стабільно, бюджетний дефіцит в кількісно допустимих межах (3-5% від ВВП) не є загрозливим.

Дефіцит бюджету може бути зумовлений різними причинами:

- необхідністю здійснення великих державних вкладень у розвиток економіки з метою її структурної перебудови. У цьому випадку дефіцит бюджету відображає не кризові явища в економіці, а державне регулювання, спрямоване на забезпечення прогресивних зрушень у суспільстві;
- надзвичайними подіями (війни, епідемії, стихійні лиха), що потребують використання великого обсягу грошових коштів, коли звичайних резервів не вистачає;
- спадом виробництва, зниженням ефективності окремих галузей, несвоєчасним проведенням структурних змін в економіці або її технічного переоснащення;
- неправильно обраною та реалізованою концепцією збалансування бюджету;
- неефективністю фінансово-кредитної системи, нездатністю уряду контролювати фінансову ситуацію в країні, іншими об'єктивними та

суб'єктивними факторами, що впливають на економічну і соціальну політику держави.

Прийняття Державного бюджету України або бюджету АР Крим, міського бюджету на відповідний бюджетний період з дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування дефіциту відповідного бюджету.

Профіцит бюджету затверджується виключно з метою погашення основної суми боргу.

Бюджет АР Крим та міські бюджети можуть прийматися з дефіцитом виключно у частині дефіциту бюджету розвитку.

Затвердження обласних, районних, районних у містах, сільських та селищних бюджетів з дефіцитом не допускається.

В умовах наявності бюджетного дефіциту держава повинна обрати найбільш оптимальні джерела його покриття. У світовій практиці використовують беземісійний та емісійний методи покриття дефіциту бюджету. Найбільш ефективним є беземісійний метод, за допомогою якого можна позбутися дефіциту без додаткового випуску грошей в обіг.

Беземісійний метод покриття бюджетного дефіциту передбачає внутрішні та зовнішні запозичення: кредити міжнародних фінансових установ та іноземних держав; безоплатна і безповоротна фінансова допомога під цільові програми, що мають міжнародне значення; кредити банків; продаж на фінансовому ринку державних цінних паперів (державний кредит) тощо. Проте державні запозичення можуть здійснюватися тільки тоді, коли вичерпано інші джерела формування доходів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування. При цьому обов'язково повинна забезпечуватися ефективність використання позичених коштів.

Бюджетним кодексом України визначено, що емісійні кошти Національного банку України не можуть бути джерелом фінансування дефіциту Державного бюджету.

У світовій практиці для скорочення дефіциту бюджету використовується залучення іноземного капіталу. Це дозволяє скоротити бюджетні витрати на фінансування капітальних вкладень, з'являється новий платник податків, відповідно збільшуються надходження до доходної частини бюджету, покращується стан платіжного балансу.

Таким чином, зменшити дефіцит бюджету можливо за допомогою заходів, які з одного боку сприяють збільшенню доходів бюджету, а з іншого – скороченню державних видатків. До таких заходів належать:

- стабілізація економіки, зниження темпів зростання інфляції, ефективна податкова політика;
- перегляд напрямків спрямування бюджетних коштів та вкладення їх на розвиток галузей, що визначають рівень економічної могутності держави, забезпечують впровадження новітніх наукових технологій у виробництво;
- скорочення видатків на державне управління;
- широкє залучення іноземного капіталу;

- скорочення обсягів державного сектору економіки і, відповідно, бюджетного фінансування.

4.7. Державний борг і боргова політика

Державний борг – загальна сума заборгованості, яка складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх), включаючи гарантії за кредитами, що надаються іноземними позичальниками місцевим органам влади, державним підприємствам.

Поняття «бюджетний дефіцит» та «державний борг» тісно пов'язані між собою. Одне поняття впливає з іншого, а саме за рахунок боргового фінансування можна скоротити бюджетний дефіцит, проте одразу починає зростати обсяг державного боргу. І навпаки, при збільшенні виплат за державним боргом зростає дефіцит бюджету.

Граничний обсяг внутрішнього та зовнішнього державного боргу встановлюється на кожний бюджетний період згідно із законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет. Величина основної суми державного боргу не повинна перевищувати 60% фактичного річного обсягу валового внутрішнього продукту України.

Державний борг поділяється на поточний та капітальний.

Поточний борг – це сума заборгованості й належних до сплати відсотків, що підлягають погашенню в поточному році за усіма випущеними на цей момент позиками.

Капітальний борг – це загальна сума заборгованості й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Управління державним боргом є досить складним аспектом державного управління та фінансової політики. З одного боку, державні позики сприяють економічному зростанню країни, а з іншого – збільшують навантаження на державний бюджет. Тому дуже важливо визначити оптимальне співвідношення між інвестиціями, економічним зростанням та внутрішніми й зовнішніми позиками.

У процесі управління державним боргом використовують такі *способи коригування позикової політики*: конверсія; консолідація; уніфікація; відстрочка погашення; реструктуризація; анулювання.

Конверсія державного боргу – це зміна доходності позик. Вона здійснюється у разі зміни ситуації на фінансовому ринку чи погіршенні фінансового стану держави, коли остання не в змозі виплачувати передбачуваний дохід.

Консолідація – це передання зобов'язань за раніше випущеною позикою на нову позику з метою продовження терміну позики. Вона проводиться у формі обміну облігацій попередньої позики на нові.

Уніфікація – об'єднання кількох позик в одну, що спрощує управління державним боргом.

Відстрочення погашення – перенесення строків виплати заборгованості.

Реструктуризація – це виконання у комплексі повністю чи частково зазначених вище методів.

Анулювання боргів означає повну відмову держави від своєї заборгованості.

У сучасних умовах *основними завданнями боргової політики України є:*

- забезпечення своєчасної та повної сплати суми основного боргу та нарахованих відсотків;

- зменшення боргового навантаження на Державний бюджет;

- недопущення неефективного та нецільового використання позик;

- забезпечення стабільності фондового ринку та валютного курсу;

- пошук сприятливих умов отримання позик з метою мінімізації вартості боргу;

- оптимізація структури державного боргу за умови збереження фінансової рівноваги в країні.

4.8. Державні цільові фонди

Державні цільові фонди – це фонди грошових коштів, які мають цільове призначення і знаходяться в розпорядженні центральних та місцевих органів влади. Вони створюються на підставі відповідних законодавчих актів, в яких регламентується їх діяльність, визначаються джерела формування, порядок та напрями витрачання.

Державні цільові фонди є однією з ланок загальнодержавних фінансів. Їх існування є необхідним і доцільним, оскільки сприяє здійсненню ефективного контролю за цільовим використанням коштів.

Державним цільовим фондам властиві певні *особливості*:

- 1) вони мають суворо цільове спрямування;

- 2) формуються за рахунок обов'язкових відрахувань юридичних та фізичних осіб;

- 3) мають податкову природу;

- 4) грошові ресурси фондів знаходяться у державній власності та не підлягають вилученню на будь-які цілі, що не передбачені законом.

Державні цільові фонди можуть утворюватися шляхом:

- формування спеціальних фондів із самостійними джерелами формування доходів;

- відокремленням із Державного бюджету окремих видатків, що мають велике значення для держави.

Мобілізація коштів до державних цільових фондів може здійснюватися через спеціальні збори, позики, направлення коштів із бюджету, добровільні внески і пожертвування.

В залежності від рівня управління державні цільові фонди поділяються на державні та місцеві.

За цільовим призначенням розрізняють – економічні та соціальні державні цільові фонди. До економічних цільових фондів відносять Український державний фонд підтримки підприємництва, Український державний фонд підтримки селянських (фермерських) господарств та ін. До соціальних фондів належать: Пенсійний фонд; Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; Фонд загальнообов'язкового державного страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; Фонд соціального захисту інвалідів тощо.

Найбільшими за обсягом та найвагомішими за значенням в Україні є соціальні фонди.

З метою забезпечення виконання Закону України «Про пенсійне забезпечення» у 1991 р. було створено **Пенсійний фонд України**. Кошти фонду не входять до Державного бюджету України і не можуть бути використані на інші цілі, крім виплати пенсій і допомоги.

Бюджет Пенсійного фонду формується передусім за рахунок обов'язкових внесків суб'єктів підприємницької діяльності, їх об'єднань, філій, відділень, бюджетних, громадських та інших установ і організацій, фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, які перераховують до нього збори на обов'язкове державне пенсійне страхування в розмірі 33,2% (за даними на 2007 р.) від фактичних витрат на оплату праці.

Громадяни, які працюють на умовах трудового договору, а також виконують роботи згідно з цивільно-правовими договорами, сплачують збір на обов'язкове державне пенсійне страхування в розмірі 0,5% - з частини доходу в межах прожиткового мінімуму для працездатних осіб та 2% - з частини доходу, що перевищує прожитковий мінімум працездатних осіб.

Для підприємств, установ і організацій, де працюють інваліди, збір в Пенсійний фонд визначається окремо за ставкою 4% від фактичних витрат на оплату праці для працюючих інвалідів та за ставкою 33,2% - для інших працівників підприємства.

Для підприємств, де кількість інвалідів, які мають там основне місце роботи, становить не менше 50% загальної чисельності працюючих і за умови, що фонд оплати праці таких інвалідів становить не менше 25% суми загальних витрат на оплату праці, збір у Пенсійний фонд перераховується у розмірі 4% від величини фонду оплати праці.

Джерелами утворення Пенсійного фонду України також є: кошти Державного бюджету, призначені для виплати пенсій окремим групам громадян; добровільні внески і пожертвування; доходи від розміщення тимчасово вільних коштів Фонду; інші надходження.

Крім того, законодавством встановлений порядок сплати на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій, яким передбачено додаткові збори у розмірі 5% вартості реалізованих ювелірних виробів; 3% від вартості легкового автомобіля, визначеної відповідно до договору купівлі-продажу; 1% від вартості

нерухомого майна з операцій купівлі-продажу; 7,5% вартості послуг стільникового зв'язку тощо.

Кошти Пенсійного фонду України спрямовуються на:

- виплату пенсій (трудових і соціальних);
- виплату пенсій військовослужбовцям;
- реалізацію державних та регіональних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів та інших категорій громадян, що потребують допомоги;
- організацію та проведення роз'яснювальної роботи;
- забезпечення поточної діяльності та утримання органів Пенсійного фонду тощо.

Функціонування **Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням**, пов'язане з необхідністю відшкодування витрат працюючих громадян у випадках тимчасової непрацездатності, а також витрат, зумовлених народженням та похованням.

Джерелами доходів Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності є:

- внески роботодавців у розмірі 1,5% (за даними на 2007 р.) від фонду оплати праці;
- страхові платежі найманих працівників у розмірі 0,5%, якщо зарплата не перевищує прожиткового мінімуму для працездатних осіб, та 1% - якщо зарплата більше прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- асигнування з бюджету;
- благодійні внески;
- інші надходження.

Із Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності здійснюються видатки на:

- виплату допомоги по тимчасовій непрацездатності; у зв'язку з вагітністю і пологами; при народженні дитини; по догляду за дитиною до досягнення нею трьохрічного віку; на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);
- санаторно-курортне лікування і відпочинок, надання дієтичного харчування;
- забезпечення поточної діяльності фонду й утримання органів управління.

Допомога за тимчасову непрацездатність внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, виплачується застрахованим особам Фондом соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, починаючи з шостого дня непрацездатності за весь період до встановлення працездатності. Перші п'ять днів тимчасової непрацездатності оплачуються власником або уповноваженим ним органом за рахунок коштів підприємства, установи,

організації за основним місцем роботи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Головним завданням **Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття** є надання підтримки особам, які втратили роботу, а також допомога при працевлаштуванні та перекваліфікації.

Джерелами доходів Фонду соціального страхування на випадок безробіття є:

- внески роботодавців у розмірі 1,3% (за даними на 2007 р.) від величини фонду оплати праці;
- страхові платежі найманих працівників у розмірі 0,5% від величини сукупного оподаткованого доходу;
- асигнування з бюджету;
- благодійні внески;
- інші надходження.

За рахунок коштів Фонду соціального страхування на випадок безробіття здійснюються виплати:

- допомоги по безробіттю;
- відшкодувань витрат, пов'язаних із професійною підготовкою або перепідготовкою та перекваліфікацією;
- матеріальної допомоги безробітним та членам їх сімей;
- дотацій роботодавцям для створення нових робочих місць;
- допомоги на поховання безробітних;
- утримання структурних підрозділів служби зайнятості.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань створений з метою проведення профілактичних заходів з охорони праці, відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків, відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим та членам їх сімей.

Джерелами доходів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві є:

- внески роботодавців у розмірі від 0,2% до 13,8% величини фонду оплати праці (залежно від рівня професійного ризику);
- штрафні санкції за порушення законодавства з охорони праці;
- добровільні внески;
- інші надходження.

Із Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві здійснюються видатки на:

- фінансування профілактичних заходів по запобіганню нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням;
- відновлення здоров'я та працездатності потерпілого;
- відшкодування збитків, заподіяних працівникові каліцтвом;
- виплату пенсій по інвалідності внаслідок нещасного випадку чи професійного захворювання;

- надання допомоги на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання.

ВИСНОВКИ

1. Державний бюджет визначає форми та методи створення державних фінансових ресурсів і спрямування їх використання в інтересах суспільства. Державний бюджет виконує розподільчу та контрольну функції і є важливим інструментом регулювання економіки.

2. Бюджетна система уявляє собою сукупність усіх видів бюджетів держави. Вона будується з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв країни. До складу бюджетної системи України входять Державний бюджет України та місцеві бюджети.

3. Склад доходів державного бюджету залежить від системи та методів господарювання, а також від завдань, які виконує суспільство. У сучасних умовах доходна частина державного бюджету формується переважно за рахунок податкових надходжень.

4. Видатки державного бюджету класифікуються у відповідності до основних функцій держави та з використанням відомчо-галузових і програмно-цільових ознак.

5. У випадку перевищення видатків бюджету над його доходами виникає бюджетний дефіцит. У невеликих розмірах (3-5% від ВВП) бюджетний дефіцит визнається припустимим. Значний дефіцит державного бюджету є показником економічної нестабільності, неефективної фінансово-кредитної політики держави.

6. Для скорочення бюджетного дефіциту є доцільним розміщення державних цінних паперів на фінансовому ринку, залучення до держави іноземних кредитів та капіталів, удосконалення податкової політики, скорочення державних витрат тощо.

7. Державні цільові фонди доповнюють Державний бюджет. Їх специфіка полягає в тому, що вони формуються за рахунок обов'язкових відрахувань юридичних та фізичних осіб та мають виключно цільове призначення.

Контрольні питання

- 1. В чому полягають сутність і призначення державного бюджету?*
- 2. Які функції виконує державний бюджет?*
- 3. Надайте характеристику бюджетної системи України.*
- 4. Чим визначається бюджетний устрій держави?*
- 5. Для чого застосовується бюджетна класифікація?*
- 6. Проаналізуйте стадії бюджетного процесу та їх значення.*
- 7. Надайте характеристику доходів та видатків Державного бюджету України та місцевих бюджетів.*

8. Назвіть основні причини виникнення дефіциту державного бюджету та методи його скорочення.

9. Які існують види державного боргу? В чому полягають проблеми управління державним боргом?

10. Проаналізуйте основні способи коригування боргової політики держави.

11. В чому полягає сутність, необхідність та особливості державних цільових фондів? За якими ознаками вони класифікуються?

12. Надайте характеристику основних цільових соціальних фондів України. Визначте джерела їх формування та напрями використання коштів.

Тема 5. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

5.1. Сутність, функції та класифікація фінансового ринку

Фінанси і фінансова система виявляють свою дію на фінансовому ринку.

Товари, які обертаються на фінансовому ринку, називаються **фінансовими активами**. До них належать гроші, цінні папери, кредити, депозити, дорогоцінні метали і каміння тощо.

Отже, **фінансовий ринок** можна визначити як сферу купівлі-продажу фінансових активів та економічних відносин між покупцями та продавцями цих активів.

Обов'язковими атрибутами фінансового ринку є чіткі правила торгівлі, наявність професійних учасників та розвинута ринкова інфраструктура, яка забезпечує мінімальні витрати і максимальну надійність укладання угод.

Сутність фінансового ринку та його роль у сучасній економіці виявляється в його *функціях*:

- реалізації вартості та споживчої вартості, які містяться у фінансових активах;
- організації процесу доведення фінансових активів до покупців;
- мобілізації тимчасово вільного капіталу із різних джерел;
- формуванні ринкових цін на фінансові активи, які найоб'єктивніше відображають співвідношення між попитом та пропозицією;
- прискоренні обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів у державі.

Фінансовий ринок є об'єктом управління з боку державних органів. Як об'єкт управління фінансовий ринок характеризується такими показниками:

- ємність ринку;
- кон'юнктура ринку;
- рівень збалансованості попиту і пропозиції фінансових активів;
- умови реалізації фінансових активів.

Під *ємністю фінансового ринку* розуміють можливий річний обсяг продажу певного фінансового активу при існуючому рівні цін на нього. Ємність фінансового ринку залежить від виду фінансового активу, конкуренції на даному ринку, рівня цін, витрат на рекламу, соціально-економічного та політичного стану країни.

Кон'юнктура фінансового ринку – це співвідношення попиту та пропозиції як по окремих видах фінансових активів, так і за всією масою фінансових активів. Вивчення кон'юнктури передбачає систематичний нагляд за ринком, за відхиленням попиту від пропозиції фінансових активів.

Для стабільного розвитку фінансового ринку необхідне *оптимальне співвідношення між попитом та пропозицією фінансових активів*, вони повинні знаходитися у *динамічній рівновазі*, яка забезпечує реалізацію усіх активів, що пропонуються на ринку при одночасному повному задоволенні попиту на них.

Умови реалізації фінансових активів включають конкретну економічну ситуацію, яка склалася на фінансовому ринку, різні юридичні, економічні та організаційні форми регулювання реалізації фінансових активів.

Фінансові ринки можна класифікувати за низкою ознак: за видами фінансових активів; за організаційними формами функціонування; за періодом обертання фінансових активів; за регіональною ознакою тощо.

За **видами фінансових активів** фінансовий ринок поділяється на:

1) кредитний ринок, тобто ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є вільні кредитні ресурси (ринок банківських позик, позикового капіталу);

2) ринок цінних паперів, на якому об'єктом купівлі-продажу виступають усі види цінних паперів, що емітовані державою, фінансовими інститутами, підприємствами;

3) валютний ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є іноземна валюта і фінансові інструменти, що обслуговують операції з нею;

4) ринок золота та інших дорогоцінних металів;

5) страховий ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист у формі різноманітних страхових продуктів.

За **організаційними формами функціонування** фінансовий ринок поділяється на:

1) організований (біржовий) ринок, представлений системою фондових і валютних бірж;

2) неорганізований (позабіржовий або «вуличний») ринок, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових активів та послуг через фінансових посередників. Він характеризується більш високим рівнем фінансового ризику, торгівлею фінансовими інструментами нижчої якості, більш низьким рівнем поточної інформованості покупців.

За **періодом обертання фінансових активів** фінансовий ринок поділяється на:

1) ринок грошей, на якому здійснюється операції купівлі-продажу ринкових фінансових активів і фінансових послуг із терміном обертання до одного року. Фінансові активи, які обертаються на ринку грошей, є найбільш ліквідними, їм притаманний менший рівень фінансового ризику, а система формування цін на них є відносно простою;

2) ринок капіталів, на якому здійснюються операції купівлі-продажу фінансових активів і фінансових послуг з терміном обертання більше одного року. Фінансові активи, що обертаються на ринку капіталів, менш ліквідні, їм притаманний найбільший рівень фінансового ризику та відносно високий рівень доходності.

За **регіональною ознакою** фінансовий ринок поділяється на:

1) міжнародний (світовий) фінансовий ринок як складову частину світової фінансової системи;

2) внутрішній (національний) фінансовий ринок, який включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів і організаційних форм.

5.2. Ринок цінних паперів

Ринок цінних паперів є складовою фінансового ринку, де об'єктом операцій виступають цінні папери. Досить часто під ринком цінних паперів розуміють фінансовий або фондовий ринок.

Цінний папір – це грошовий документ, що засвідчує право власності або надання позики і визначає відносини між юридичною особою, яка їх випустила, і їх власником. Цінні папери можуть існувати у вигляді відокремлених документів або записів на рахунках.

Ринок цінних паперів відрізняється від інших видів ринку специфічним характером свого товару. Цінні папери – це водночас і ознака власності й боргове зобов'язання, це право на отримання доходу та зобов'язання цей дохід виплачувати.

Цінні папери мають номінальну і ринкову вартість. Номінальною вартістю називають вартість, зазначену на цінному папері. Але купівля-продаж цінних паперів проводиться не за номіналом, а за цінами, що складаються на ринку цінних паперів. Ціна, за якою папери продаються і купуються на ринку, називається ринковою ціною, або курсом цінних паперів.

У залежності від доходу, який сплачується за цінними паперами, їх можна розподілити на боргові та інвестиційні. **Боргові цінні папери** втілюють в собі зобов'язання емітента сплатити відсотки і погасити основну суму боргу. До боргових цінних паперів належать облігації, казначейські зобов'язання, депозитні сертифікати, векселі тощо. **Інвестиційні цінні папери** дають право їх власникам на частину активів емітента. До них належать всі види акцій.

Суб'єктами операцій на ринку цінних паперів є емітенти, інвестори та фінансові посередники, що проводять професійну діяльність на ринку цінних паперів.

Емітентами цінних паперів виступають компанії, підприємства, держава в особі національного уряду або місцевих органів управління, які вперше випускають цінні папери в обіг.

Покупцями цінних паперів можуть бути як індивідуальні, так і інституціональні інвестори. Найбільш великими інвесторами є страхові компанії, пенсійні та інвестиційні фонди, банки та інші фінансово-кредитні інститути.

Посередники, що беруть участь в операціях з цінними паперами, поділяються на брокерів і дилерів.

Брокери виконують операції з цінними паперами на підставі угоди з клієнтом і за його рахунок. Угода має характер доручення або комісії, тому брокерська діяльність належить до комісійної діяльності. Основу доходів фінансових брокерів складають комісійні виплати від суми укладених ними угод.

Дилери продають цінні папери від свого імені і за власний рахунок з метою отримання прибутку від різниці в цінах.

У ролі фінансових посередників можуть виступати як окремі особи, так і цілі фірми, які об'єднують у своїй роботі брокерські та дилерські операції, а також комерційні банки, трастові компанії, інвестиційні фонди тощо.

У залежності від стадії обігу цінних паперів розрізняють первинний та вторинний ринки.

Первинний ринок цінних паперів – це ринок, на якому розміщуються вперше випущені в обіг цінні папери. Розміщення цінних паперів може здійснюватися безпосередньо їх емітентами, через посередників або на аукціонах.

Вторинний ринок цінних паперів – це ринок, на якому продаються і купуються раніш емітовані цінні папери, тобто відбувається зміна їх власників. Він може бути біржовим та позабіржовим (вуличним). Термін «вуличний ринок» зберігся з тих часів, коли лондонські брокери укладали угоди просто на вулиці чи в кафе. На позабіржовому ринку обертаються цінні папери молодих, маловідомих, невеликих компаній, які не отримали доступу до операцій на фондовій біржі.

Метою первинних ринків цінних паперів є залучення додаткових фінансових ресурсів, що необхідні для інвестування у виробництво та здійснення інших видів витрат.

Вторинні ринки цінних паперів призначені для перерозподілу фінансових ресурсів між суб'єктами господарювання у відповідності до потреб розширеного відтворення.

Отже, успішне функціонування економіки в умовах ринку неможливе без розвиненого і стійкого фондового ринку. Розвиток ринку цінних паперів є своєрідним індикатором лібералізації економіки й успішного проведення ринкових реформ. Завдяки фондовому ринку здійснюється «перелив» капіталів між галузями і підприємствами, що забезпечує фінансування найбільш важливих виробничих, науково-технічних та соціальних програм.

5.3. Фондова біржа та її економічний механізм

Фондова біржа – це спеціалізована організація, за допомогою якої відбувається купівля-продаж цінних паперів. Вона об'єднує професійних учасників ринку цінних паперів у одному приміщенні для проведення торгів, створює умови для концентрації попиту й пропозиції та підвищення ліквідності ринку.

Функції фондових бірж полягають у: мобілізації тимчасово вільних грошових коштів через продаж цінних паперів і використанні їх для фінансування невідкладних потреб господарства; забезпеченні перерозподілу капіталу між різними галузями та сферами економіки; встановленні ринкової вартості цінних паперів; наданні інвесторам можливості використати накопичені грошові кошти з найбільшою для себе вигодою.

Фондова біржа організує торгівлю цінними паперами головним чином між членами біржі. Інші учасники ринку цінних паперів можуть здійснювати

операції на біржі тільки через посередництво членів біржі. Порядок вступу в члени фондової біржі, виходу, виключенню з її членів визначається фондовою біржею самостійно на основі її статуту. Загальне керівництво діяльністю біржі здійснює рада директорів. Для повсякденного керівництва біржею рада призначає президента і віце-президента. Крім того, нагляд за всіма сторонами діяльності біржі здійснюють комітети, утворені її членами, наприклад, аудиторський, бюджетний, по біржовим індексам, опціоном тощо.

Біржі – це, як правило, некомерційні структури, тобто безприбуткові, і тому звільнені від сплати прибуткового податку. Для покриття витрат по організації біржової торгівлі біржа стягує з учасників цієї торгівлі ряд податків і платежів (податок на угоду, укладену в торговельному залі; плата компаній за включення їхніх акцій у біржовий список; щорічні внески нових членів; штрафи за порушення вимог статуту біржі й біржової торгівлі та ін.).

Перевірка якості цінних паперів і допущення їх до біржових торгів відбувається за допомогою процедури лістинга.

Лістинг – це допущення цінних паперів емітента до торгів на фондовій біржі шляхом аналізу господарсько-фінансового стану емітентів та внесення їх цінних паперів до котирувальних листів.

Включення цінних паперів емітентів до лістингу надає переваги як емітентам, так і інвесторам.

Емітентам лістинг дозволяє: збільшити їх значення внаслідок того, що їм вдалося довести стійкий фінансовий стан та пройти процедуру лістингу, здійснити додаткову рекламу через біржові канали, успішно розміщувати наступні випуски цінних паперів.

Інвестори виграють у зв'язку з тим, що проходження процедури лістингу дає гарантію надійності цінних паперів, а також дозволяє визначити їх об'єктивну ринкову вартість.

Цінні папери купуються та продаються на фондовій біржі стандартними пакетами – **лотами** (звичайно по 100 акцій один лот).

Головний елемент біржових ігор – виграш або програш – за рахунок коливань котирування курсів цінних паперів. Біржові гравці умовно поділяються на «биків» та «ведмедів». «*Бики*» роблять ставку на підвищення курсу цінних паперів певної компанії. Вони активно скуповують данні цінні папери та розповсюджують чутки про чудові перспективи цих паперів, великі прибутки і т.п. «*Ведмеді*» грають на зниження курсу цінних паперів, викидаючи на біржі велику кількість цінних паперів будь-якої компанії та розпускаючи чутки про її близький крах. «*Бики*» та «*ведмеді*» використовують для купівлі або продажу підставних осіб та дочірні фірми.

Розглянемо деякі види угод, що укладаються на фондових біржах.

Опціон – угода, яка дає право інвестору продати або купити цінні папери за визначеною ціною у встановлений строк, тобто купуються не самі цінні папери, а право на їхню купівлю. Покупець сплачує комісійні брокеру за це право. Якщо відбувається підвищення курсу цінних паперів, то інвестор отримує прибуток. А у разі, коли таке підвищення не відбувається, він

відмовляється від свого права на купівлю і втрачає суму, яка була сплачена як комісійні.

Ф'ючерсні угоди – це угоди, які укладаються між продавцем та покупцем з метою купівлі-продажу цінних паперів у майбутньому за фіксованою раніше ціною. Якщо курс цінних паперів, які входять до ф'ючерсної угоди, підвищується, то виграє покупець. А у разі зниження курсу – премію одержує продавець.

Ф'ючерсні угоди відрізняються від опціонів тим, що вони передбачають зобов'язання, а не право на проведення тої чи іншої операції, яке бере на себе покупець ф'ючерса.

Арбітражні угоди спрямовані на отримання прибутку в зв'язку з різницею в курсах цінних паперів на різних фондових біржах. Покупець купує цінні папери на біржі, де курс нижчий, і продає на біржах, де курс вищий. Фондовий арбітраж викликає попит на цінні папери на біржах з більш низьким курсом та збільшення їх пропозиції на біржах з більш високим курсом. Внаслідок цього відбувається вирівнювання курсів цінних паперів на різних біржах.

5.4. Визначення курсової вартості цінних паперів

Акція – цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує дольову участь у статутному фонді акціонерного товариства (АТ), підтверджує членство в цьому товаристві, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь в управлінні та у розподілі майна при ліквідації АТ.

Акції можуть бути іменними та на пред'явника, привілейованими та простими (звичайними). В книзі реєстрації акцій, що ведеться акціонерним товариством, фіксуються відомості про кожну *іменну акцію*, включаючи відомості про власника, час придбання акції, кількість акцій у кожного з акціонерів. По *акціях на пред'явника* реєструється тільки їх загальна кількість. З розвитком акціонерних товариств і ринку цінних паперів іменні акції поступово витісняються акціями на пред'явника, які є об'єктом купівлі-продажу на фондовій біржі.

Привілейовані акції дають власникові право на: першочергове отримання доходу у вигляді дивіденду; компенсацію доходу (у зв'язку з скороченням прибутку) за рахунок резервного фонду; на пріоритетну участь у розподілі майна АТ в разі його ліквідації. Проте власники привілейованих акцій не мають права брати участь в управлінні акціонерним товариством, якщо інше не передбачене його статутом.

Прості (звичайні) акції дають право на участь в управлінні АТ при вирішенні питань на загальних зборах акціонерів (одна проста акція дає один голос). Частина прибутку товариства, що залишається після сплати дивідендів власникам привілейованих акцій, розподіляється у вигляді

дивідендів між власниками звичайних акцій. Звідси, розмір доходу по простих акціях коливається в залежності від прибутку АТ.

Акції мають номінальну та ринкову вартість. Зазначена на акції ціна є *номінальною вартістю*. Ціна, за якою акція реалізується на ринку, зветься *ринковою або курсовою вартістю акції*.

Курс акцій знаходиться у прямій залежності від отримуваного за ними дивіденду та в оберненій залежності від норми банківського відсотку.

Купівля акцій завжди пов'язана з ризиком. Тому при купівлі акцій інвестору доцільно розрахувати її реальну вартість. Реальна вартість акції може розглядатися як вартість майбутніх грошових надходжень за нею, тобто щорічно очікуваних дивідендів і ціни продажу акції у майбутньому.

Ринкову вартість акції у поточному році (P_a) можна розрахувати за формулою:

$$P_a = \sum_{t=1}^T \frac{D}{(1+n)^t} + \frac{P_t}{(1+n)^T},$$

де D – дивіденди, які інвестор розраховує отримати за акціями у році t , грн.;

n – мінімально необхідна норма прибутку, яку інвестор може отримати за іншими інвестиціями, у частках одиниці;

t – номер року;

T – загальне число років;

P_t – ринкова ціна акції у році t , грн.

Ринкова ціна акцій, дивіденди за якою мають постійну тенденцію до зростання, визначається за формулою:

$$P_{al} = \frac{D_o(1+g)}{n-g},$$

де P_{al} – ринкова ціна акції у поточному році, грн.;

D_o – останні сплачені дивіденди за акцією, грн.;

g – очікуваний темп зростання дивідендів, у частках одиниці;

n – мінімальна необхідна, на погляд інвестора, норма прибутку, яку він може отримати за іншими інвестиціями, у частках одиниці.

Ринкова ціна привілейованої акції, яка випускається з фіксованим розміром дивідендів, розраховується за формулою:

$$P_{na} = \frac{D'}{n},$$

де P_{na} – ринкова ціна акції у поточному році, грн.;

D' – встановлений розмір дивідендів, грн.

Облігація – цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і закріплює його право на отримання від емітента облігації у передбачений строк номінальної вартості облігації з виплатою фіксованого відсотка.

Розрізняють облігації іменні та на пред'явника, відсоткові та безвідсоткові (цільові, тобто під товар або послугу), зовнішньої та внутрішньої позики.

Облігації можуть випускатися державними та місцевими органами влади, підприємствами всіх форм власності, банками тощо.

На відсоткових облігаціях вказується рівень та строки сплачуваного за ними відсотка. Періодична сплата відсотків по облігаціях здійснюється за купонами – відрізними талонами з надрукованою на них цифрою купонної ставки. Сплата відсотків супроводжується вилученням купона із доданої до облігації картки. Періодичність сплати відсотків визначається умовами позики і може бути квартальною, піврічною, річною. Чим частіше нараховуються відсотки, тим вище ринкова вартість облігації.

Ринкова ціна облігації (P_o) може бути визначена за формулою:

$$P_o = \sum_{i=1}^T \frac{C}{(1+n)^i} + \frac{H}{(1+n)^T},$$

де C – купонний дохід, який сплачується один раз на рік, (розраховується у відсотках до номінальної вартості облігації), грн.;

n – норма прибутку, яку інвестор може отримати за іншими інвестиціями, у частках одиниці;

t – порядковий номер року;

T – кількість років до строку погашення облігації;

H – номінальна вартість облігації, грн.

Існують також конвертовані облігації, які можна обміняти на звичайні акції тієї ж самої корпорації. Зворотний обмін не можливий. Обмін здійснюється на основі коефіцієнта конверсії, що визначається кількістю звичайних акцій, які одержить інвестор при обміні облігації. В цьому випадку облігації мають конверсійну вартість, яка визначається за формулою:

$$K = C \cdot A ,$$

де K – конверсійна вартість облігації, грн.;

C – ринкова ціна звичайної акції, грн.;

A – коефіцієнт конверсії.

Ринковий курс конвертованої облігації визначається облігаційною та конверсійною вартістю. Якщо облігаційна вартість більша за конверсійну, то облігацію міняти на прості акції немає сенсу. А у тому випадку, коли конверсійна вартість більша за облігаційну, обмін стає вигідним. Отже,

конвертовані облігації поєднують у собі безпеку облігацій з потенційною можливістю вигоди при зростанні ціни простих акцій.

Сумарний прибуток по акціях звичайно перевищує прибуток по облігаціях. Саме тому акції є основним об'єктом інвестицій. Однак в умовах нестабільності економіки облігації більш пріоритетні, ніж акції, тому що прибуток по облігаціях значно менше підлягає коливанням ринкової інфраструктури і вони більш надійні.

5.5. Розвиток ринку цінних паперів в Україні

В Україні випускаються і обертаються такі види цінних паперів: акції; облігації державних і місцевих позик; облігації підприємств; казначейські зобов'язання; ощадні сертифікати; векселі; приватизаційні папери тощо.

Формами обігу цінних паперів є готівкова та безготівкова. Безготівкові цінні папери можуть розміщуватися у *депозитаріях*, що покликані зберігати цінні папери, вести облік та здійснювати контроль операцій з ними.

Діяльність на українському ринку цінних паперів регулюють такі законодавчі акти: Закон України «Про цінні папери та фондову біржу»; Закон України «Про національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів»; Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні»; Указ Президента України «Про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії» та інші.

Наказом Міністерства фінансів України від 20.07.1995 р. № 123 було затверджено порядок видачі дозволу щодо діяльності з випуску та обігу цінних паперів як виключної діяльності.

Контроль за випуском і обігом цінних паперів здійснює Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Для координації діяльності державних органів з питань функціонування фондового ринку створюється Координаційна рада, яку очолює Голова Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку.

Державне регулювання ринку цінних паперів здійснюється у таких формах:

- прийняття законодавчих актів з питань діяльності учасників ринку цінних паперів;
- регулювання випуску й обігу цінних паперів, визначення прав та обов'язків учасників ринку цінних паперів;
- видачі спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів;
- заборони та зупинення на певний термін (до одного року) професійної діяльності на ринку цінних паперів у разі відсутності спеціального дозволу (ліцензії) на цю діяльність;
- реєстрації випусків (емісій) цінних паперів та надання інформації про випуск цінних паперів;

- контролю за достовірністю інформації, що подається емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;
- встановлення правил і стандартів здійснення операцій на фондовому ринку та контролю за їх дотриманням.

За останні роки обсяг випуску цінних паперів в Україні зростає. Переважну частину випусків складають емісії корпоративних цінних паперів, що обумовлено продовженням процесів приватизації та корпоратизації.

Комерційні банки є найбільш крупними торговцями цінними паперами. Як фінансові посередники вони можуть бути емітентами не лише акцій та облігацій, але й інструментів грошового ринку – векселів, депозитних та ощадних сертифікатів.

На ринку цінних паперів важливу роль відіграють саморегульовані організації, що представлені асоціаціями, фондовими біржами та торговельно-інформаційними системами. Згідно з міжнародною практикою саморегульовані організації визначають для своїх членів загальні стандарти діяльності та здійснюють контроль за їх дотриманням у межах повноважень, делегованих Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

В Україні зареєстровано такі саморегульовані організації: Українська фондова біржа (УФБ); Українська асоціація інвестиційного бізнесу (УАІБ); Київська міжнародна фондова біржа (КМФБ); Південноукраїнська торговельно-інформаційна система (ПТІС); Позабіржова фондова торговельна система (ПФТС); Професійна асоціація реєстраторів та депозитаріїв (ПАРД). Протягом останніх років саморегульовані організації значно збільшили чисельний склад своїх членів, підвищили технічну оснащеність та накопичили значний досвід роботи.

Нині розвиток і функціонування ринку цінних паперів в Україні стримується низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. Найголовнішими серед яких є: кризовий стан економіки, високий рівень інфляції; відставання існуючої нормативно-правової бази функціонування ринку цінних паперів від розвитку реальних процесів на ньому; практична відсутність на фондових біржах вторинного ринку цінних паперів; недостатність державного регулювання національного ринку цінних паперів; відсутність гарантій держави щодо захисту інтересів дрібних інвесторів; недовіра населення та його психологічна невідповідність до операцій на фондовому ринку.

Отже, сучасний стан ринку цінних паперів вимагає більш інтенсивного його регулювання з боку держави, а також забезпечення принципів функціонування цивілізованого фондового ринку – прозорості, відкритості, упорядкованості, конкурентоспроможності та надійності.

ВИСНОВКИ

1. Фінансовий ринок є системою економічних та правових відносин, що пов'язані з купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів (грошей, цінних паперів, кредитів, депозитів, дорогоцінних металів тощо).

2. Фінансовий ринок характеризується такими параметрами, як ємність та кон'юнктура ринку, рівень збалансованості попиту та пропозиції фінансових активів, умови реалізації фінансових активів.

3. Ринок цінних паперів – частина фінансового ринку, де відбувається купівля-продаж цінних паперів. Розрізняють первинний ринок, на якому здійснюється розміщення вперше випущених цінних паперів, та вторинний, на якому мають обіг емітовані раніше цінні папери.

4. Фондова біржа – організаційно оформлений ринок, де здійснюється торгівля цінними паперами. Основними функціями фондових бірж є: мобілізація тимчасово вільних грошових коштів через продаж цінних паперів; установлення ринкової вартості цінних паперів; перерозподіл капіталу між компаніями, різними сферами та галузями економіки.

5. Для ефективного розвитку ринку цінних паперів необхідні: відповідна законодавча база; прозорість, доступність, упорядкованість та конкурентноздатність фондового ринку.

Контрольні питання

- 1. Що розуміють під фінансовим ринком?*
- 2. Які функції виконує фінансовий ринок у сучасних умовах?*
- 3. Розкрийте сутність показників, що характеризують фінансовий ринок як об'єкт управління.*
- 4. За якими ознаками класифікується фінансовий ринок?*
- 5. Які типи цінних паперів виділяють?*
- 6. В чому полягає призначення первинних та вторинних ринків цінних паперів?*
- 7. Проаналізуйте роль та функції основних учасників операцій на фінансовому ринку (емітентів, інвесторів, посередників).*
- 8. Дайте визначення фондової біржі та розкрийте її функції.*
- 9. Що розуміють під терміном «лістинг» та з якою метою він здійснюється?*
- 10. Від яких факторів залежить ринкова вартість цінних паперів?*
- 11. Проаналізуйте чинники, що стримують розвиток фондового ринку в Україні.*

Тема 6. СТРАХУВАННЯ

6.1. Походження, сутність та функції страхування

Страховання одна з стародавніх категорій суспільних відносин. Ризикований характер суспільного виробництва – головна причина неспокою власників майна та товаровиробників за свій матеріальний добробут. Тому виникла ідея відшкодування матеріального збитку шляхом його солідарного розподілу між зацікавленими особами. Ще у рабовласницькому суспільстві існували угоди, в яких можна побачити зачатки страхування. Ці угоди торкалися нерухомого майна, торгівлі, морського судноплавства, кредитних операцій тощо.

Зі зростанням великих населених пунктів, розвитком виробництва зростала безпека загибелі або ушкодження майна внаслідок будь-яких непередбачених подій (пожежі, стихійного лиха, каліцтва і т. ін.). У зв'язку з цим підвищилася потреба у створенні ефективного інструменту для захисту особистих та майнових інтересів людей. Наприклад, у 1310 р. у місті Брюге (Німеччина) була заснована «Страхова палата», яка проводила операції із захисту майнових інтересів купецтва і ремісницьких гільдій.

Поступово страхування почало розповсюджуватися на всі сфери людської діяльності. Форми та методи страхування змінювалися в залежності від потреб часу. Так, у 1706 р. було створено перше товариство із страхування життя, у XVIII-XIX ст. з'явилися нові види страхових послуг, в тому числі страхування тварин, страхування від крадіжок та фінансових втрат тощо.

Нині страхування є одним із стратегічних секторів економіки. Воно забезпечує стабільність у суспільстві, гарантує власникам відшкодування збитків при загибелі майна та втраті доходу, захищає людину в багатьох випадках життя.

Таким чином, *страхування* - це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати ними страхових платежів та доходів від розміщення коштів цих фондів.

У відповідності до Закону України «Про страхування» *об'єктами страхування* можуть бути майнові інтереси, що пов'язані:

- з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страховальника або застрахованої особи (особисте страхування);
- з володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);
- з відшкодуванням страховальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності).

У страхуванні приймають участь дві сторони: страховик та страхувальник.

Страховик – спеціалізована організація, яка здійснює страхування за певну винагороду (страхову премію) і бере на себе зобов'язання відшкодувати збитки страхувальникові (чи іншим особам).

Страховиками визнаються організації, які створені відповідно до Закону України «Про страхування» та мають ліцензію на здійснення страхової діяльності.

Страхувальник – юридична або фізична особа, котра укладає зі страховою організацією договір страхування, сплачує страхові внески і має право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Договір страхування – угода між страхувальником та страховиком, яка регламентує їх взаємні зобов'язання відповідно до умов певного виду страхування.

Страхувальники можуть укладати угоди із страховиками про страхування третіх осіб (застрахованих).

Застрахований – особа, яка бере участь в особистому страхуванні і чий інтерес (життя, здоров'я, працездатність) є об'єктом страхового захисту.

Характерними рисами страхування є:

1) *цільовий характер* створюваного фонду, витрачання його ресурсів лише на покриття втрат у наперед обумовлених випадках;

2) *імовірний характер* відносин, оскільки наперед не відомо, коли настане відповідна подія та яка буде її сила;

3) *поворотність коштів*, що мобілізовані до страхового фонду, у формі відшкодування збитку в разі настання страхової події.

Страхування виражає свою сутність через функції: ризикову, попереджувальну (превентивну), заощадження коштів, створення страхових резервів, контрольну.

Зміст ризикової функції полягає в відшкодуванні ризику страховиком за певну плату, тобто отриманні страхового захисту. В межах цієї функції відбувається перерозподіл грошової форми вартості серед учасників страхування у зв'язку з наслідками випадкових страхових подій.

Попереджувальна (превентивна) функція дозволяє уникати страхових випадків або зменшувати їх наслідки. Вона полягає у фінансуванні заходів для запобігання страхових подій за рахунок коштів страхового фонду.

Функція заощадження коштів полягає в накопиченні коштів страхувальника його внесками, обумовленими в договорі страхування, і, у випадку відсутності страхових подій, поверненню заощаджуваних коштів страхувальнику (особисте страхування) чи інше за умов страхування (як правило – майнові види).

Функція створення страхових резервів передбачає накопичення страховиком певного капіталу, достатнього для забезпечення покриття збитків у разі їх виникнення. Формування страхових резервів – основа діяльності страховика. Він концентрує кошти страхувальників, а потім використовує їх для покриття збитків, розподіляючи таким чином наслідки

страхової події, яка сталася з одним із них, між усіма страхувальниками. Ця функція передбачає також отримання страховиком доходів та прибутку від його діяльності.

Зміст контрольної функції полягає у контролі за суворо цільовим формуванням та використанням коштів страхового фонду.

6.2. Класифікація страхування

Класифікація страхування – це система поділу страхування на галузі, види, різновиди, форми та системи страхових відносин.

Галузь страхування – ланка класифікації страхування, що дозволяє виділити найбільш великі його об'єкти – майно, життя та здоро'я людини, відповідальність перед третіми особами.

Виходячи із об'єктів страхування, розрізняють три основні галузі страхування: майнове, особисте та страхування відповідальності.

Майнове страхування – сукупність видів страхування, об'єктом яких є майно юридичних та фізичних осіб.

Особисте страхування – галузь страхування, в якій об'єктом є життя, здоров'я, працездатність людини (особи).

Страхування відповідальності – галузь страхування, в якій об'єктом страхування виступає відповідальність перед третіми юридичними або фізичними особами, котрі можуть зазнати збитків унаслідок певних дій чи бездіяльності страхувальника.

Вид страхування – це частина галузі страхування, що характеризується страхуванням однорідних майнових інтересів. Вид страхування відбиває конкретні інтереси страхувальників, які пов'язані із страховим захистом конкретних об'єктів.

Майнове страхування включає страхування різних видів транспорту, будівель, споруд, врожаю сільськогосподарських культур, тварин, майна громадян тощо.

Особисте страхування включає такі види: страхування життя, страхування від нещасних випадків, медичне страхування та інші.

Страхування відповідальності включає наступні види: цивільної відповідальності, професійної відповідальності, відповідальності підприємця, відповідальності позичальників за непогашення кредитів, екологічної відповідальності тощо.

Класифікація страхування **за формою здійснення** передбачає його поділ на *обов'язкове* та *добровільне*.

Законом України «Про страхування» передбачено 41 вид обов'язкового та 22 види добровільного страхування.

Для обов'язкового страхування Кабінет Міністрів України встановлює порядок та правила його здійснення, форми типового договору, особливі умови отримання ліцензій, розмір страхових сум та страхових тарифів.

Добровільні види страхування здійснюються на підставі договору страхування. Для укладання договорів страхові компанії розробляють правила страхування, які погоджуються органом нагляду за страховою діяльністю. Конкретні умови страхування визначаються в договорах страхування з урахуванням особливостей об'єктів страхування. Договір починає діяти з моменту сплати страхувальником першого страхового внеску, якщо договором або законом не передбачено інше.

В залежності від *системи страхових відносин* окрім страхування виділяють: співстрахування, перестраховування, страхові пули, взаємне страхування тощо.

Співстрахування – страхування, при якому два і більше страховиків беруть участь визначеними частками у страхуванні одного й того ж ризику та видають спільний чи окремі договори страхування, кожний на страхову суму у своїй частці. При цьому договір має містити умови, що визначають права і обов'язки кожного страховика.

Перестраховування – передача окремих об'єктів або майна на страхування від одного страховика до іншого. При настанні страхового випадку страхова організація – перестраховик несе відповідальність згідно з узятими на себе зобов'язаннями з перестраховування. Відносини страховиків із перестраховування регулюються договорами, що укладаються між ними.

Страхові товариства можуть створювати страхові пули (від англ. “pool” – загальний котел). *Страховий пул* – об'єднання страховиків для сумісного страхування певних ризиків. Страхові пули створюються при прийнятті на страхування небезпечних, великих, маловідомих ризиків (наприклад, екологічних).

Існує також така система страхових відносин як *взаємне страхування*, яке базується на створенні великими компаніями власних страхових (резервних) фондів. Так, у морському страхуванні існують клуби взаємного страхування, які об'єднують великих судновласників з метою розподілу можливого ризику між членами клубу, для того щоб при настанні страхової події збитки компенсувалися на колективній основі.

6.3. Економічний механізм страхової діяльності

Економічний механізм страхової діяльності базується на актуарних розрахунках.

Актуарні розрахунки – система статистичних і економіко-математичних методів розрахунку тарифних ставок за різними видами страхування, які є основою для встановлення фінансових взаємовідносин між страховиком та страхувальником.

Задачами актуарних розрахунків є:

- вивчення та класифікація ризиків за певними ознаками у межах страхової сукупності;

- обчислення математичної імовірності настання страхового випадку; - визначення частоти і ступеня тяжкості наслідків спричинення шкоди, як в окремих групах ризику, так і в цілому за страховою сукупністю;

- математичне обґрунтування необхідних витрат на організацію процесу страхування, розмірів резервних фондів страховика та джерел їх формування;

- дослідження норми вкладення капіталу (відсоткової ставки) при використанні страховиком зібраних страхових внесків як інвестицій та тенденцій їх зміни у визначеному інтервалі часу.

Вивчення ризику як імовірності настання страхового випадку дозволяє науково обґрунтувати встановлення страхових тарифів (тобто плати за страхування).

В процесі укладання договору страхування оцінюється страхова вартість об'єкта страхування. Визначення страхової вартості майна є **страховою оцінкою**.

Страхова вартість об'єкта страхування – основа для розрахунку страхової суми.

Страхова сума – сума, на яку фактично застраховане рухоме чи нерухоме майно, життя чи здоров'я людей. Виходячи з цієї суми, встановлюється розмір страхового внеску та страхової виплати.

На практиці часто замість терміну «страховий внесок» вживають термін «страховий платіж», а закордоном – «страхова премія».

Страховий внесок – це кошти, які виплачує страхувальник страховику для створення страхового фонду та оплати послуг страховика по проведенню страхування. Він обчислюється виходячи із страхового тарифу та об'ємного показника з урахуванням знижок і надбавок.

Структура страхового внеску наведена нижче:

Страховий внесок = Страховий тариф x Об'ємний показник – Знижка + Надбавка

Знижки зі страхового внеску є формою заохочення страхувальника, який акуратно виконує свої обов'язки зі зберігання застрахованого майна, а також регулярно поновлює договірні відносини з страховиком.

Надбавки до страхового внеску використовуються при прийнятті на страхування великих небезпечних ризиків.

Страховий тариф – ставка страхового внеску з одиниці страхової суми чи об'єкту страхування в цілому. Страховий тариф прив'язаний до **об'ємного показника**, тобто одиниці страхової суми (наприклад, 100 грн.) або об'єкта страхування в цілому.

Розрізняють нетто-ставку і брутто-ставку, тобто сам тариф. Структура тарифної ставки представлена на рис.6.1.

Рис. 6.1. Структура тарифної ставки

Нетто-ставка призначена для формування страхових резервів, тобто грошових коштів для виплат страхових відшкодувань. Якщо умови страхування даної групи ризиків включають кілька видів страхової відповідальності, то сукупна нетто-ставка складається із суми окремих нетто-ставок.

Брутто-ставка складається з нетто-ставки та навантаження. *Навантаження* – це частина брутто-ставки, призначена для покриття видатків страховика з організації процесу страхування та створення прибутку.

Витрати на ведення страхової справи включають: оплату праці робітників страхової компанії; нарахування на заробітну плату; витрати на рекламу; адміністративно-господарські витрати тощо.

Норматив на формування прибутку від страхової діяльності у структурі тарифу складає 4-6%.

При розрахунку нетто-ставки слід виходити з того, що страхові платежі, які відповідають нетто-ставкам, повинні дорівнювати страховому відшкодуванню.

Нетто-ставку можна визначити за формулою:

$$T_n = \frac{B}{C} 100,$$

де T_n – тарифна нетто-ставка;

B – загальна сума сплати страхового відшкодування;

C – загальна сума застрахованих об'єктів;

100 – одиниця страхової суми (100 грн.).

Брутто-ставка (T_b) визначається за формулою:

$$T_b = T_n + H,$$

де H – навантаження.

$$T_b = \frac{(T_n + H_c)100}{100 - H_o},$$

де H_c – статті навантаження, що встановлюються в абсолютній сумі;
 H_o – статті навантаження, які закладаються до тарифу у відсотках до брутто-ставки.

Якщо всі елементи навантаження визначені у відсотках до брутто-ставки, її величину можна розрахувати за формулою:

$$T_b = \frac{T_n 100}{100 - H_o}$$

Страхові внески, що зібрані страховиком, використовуються як інвестиції, що приносять певний дохід.

Розмір річного доходу, який приносить вкладений капітал, називається *відсотковою ставкою або нормою відсотка*. Загальна сума доходу залежить від розміру вкладеного капіталу, відсоткової ставки та часу, впродовж якого він знаходиться в обороті.

З урахуванням доходу від вкладеного капіталу тарифні ставки у страхуванні життя завчасно знижуються на суму цього доходу.

6.4. Системи страхової відповідальності

Розмір, умови та метод страхового відшкодування збитків у майновому страхуванні залежить від *системи страхової відповідальності*, яка показує величину відшкодування заподіяного збитку.

Застосовується кілька систем страхової відповідальності:

- 1) дійсної вартості;
- 2) пропорційної відповідальності;
- 3) першого ризику;
- 4) за відновленою вартістю;
- 5) граничної відповідальності.

При страхуванні за системою дійсної вартості сума страхового відшкодування визначається як фактична вартість майна на день укладання страхового договору. Страхове відшкодування дорівнює розміру збитку.

Страховання за системою пропорційної відповідальності передбачає неповне страхування вартості об'єкту. Виплата страхового відшкодування розраховується за формулою:

$$B = \frac{C \times Z}{Ц},$$

де B – страхове відшкодування;

C – страхова сума за угодою;

Z – фактична сума збитків;

$Ц$ – вартісна оцінка об'єкта страхування.

Страховання за системою першого ризику передбачає виплату страхового відшкодування у розмірі збитків, але у межах страхової суми. Під «першим ризиком» розуміють ризик, вартісна оцінка якого не перевищує страхової суми. При страхуванні за такою системою збитки у межах страхової суми (перший ризик) відшкодовуються у повному обсязі, а збитки, які перевищують страхову суму (другий ризик), страховиком не відшкодовуються зовсім. Наприклад, автомобіль застрахований за системою першого ризику на суму – 5 тис. грн. Збиток, заподіяний автомобілю внаслідок аварії, складає 3 тис. грн. Страхове відшкодування сплачується в сумі 3 тис. грн.

Страховання за системою відновленої вартості означає, що відшкодування збитків проходить за ціною нового майна аналогічного виду і призначення. Знос майна для цього випадку не враховується.

Страховання за системою граничної відповідальності передбачає, що відшкодування збитків визначається як різниця між завчасно встановленою межею і досягнутим рівнем доходу. Наприклад, середня вартість врожаю пшениці за 5 років складає 320 тис. грн. з 1 га. Фактична вартість врожаю з 1 га – 290 тис. грн. Збиток відшкодовується в розмірі 70%. Отже, збиток складає 30 тис. грн. (320 тис. грн. – 290 тис. грн.). Сума страхового відшкодування дорівнює 21 тис. грн. с 1 га (30 тис. грн. · 0,7 = 21 тис. грн.).

6.5. Розвиток страхової справи в умовах ринкової економіки

В умовах ринкової економіки на страховий тариф значно впливає кон'юнктура ринку та норма прибутку, зокрема, відсоток за банківський кредит. Так, обираючи найбільш економічний варіант захисту, страхувальник може звернутися не до страхових компаній, а до банку за позикою або накопичувати кошти на банківському рахунку для самострахування.

Фінансовий результат страхових операцій визначається шляхом зіставлення доходів та видатків страхової компанії. Позитивний фінансовий результат може складатися з двох елементів: прибутку страховика та приросту резервів страхових внесків. Останній має суворо цільове

призначення, але під час зберігання на рахунках страхової компанії може бути використаний як кредитний ресурс. Якщо видатки страховика більше, ніж доходи, створюється дефіцит, який покривається за рахунок раніше створених запасних фондів.

Прибуток від страхових операцій – це різниця між ціною наданих страхових послуг та їх собівартістю. Прибуток визначається як за кожним видом страхування, так і за всіма страховими операціями в цілому.

Існує поняття фінансової стійкості страхових операцій, яка характеризується дефіцитом коштів або перевищенням доходів над видатками страховика в цілому за страховим фондом.

Ступінь імовірності дефіциту коштів визначається *коефіцієнтом В. Коньшина (K)* :

$$K = \sqrt{\frac{1 - \bar{T}}{n \times \bar{T}}},$$

де $\bar{T}$ – середня тарифна ставка за всім страховим портфелем, грн.;
 n – кількість застрахованих об'єктів, одиниць.

Чим нижчий цей коефіцієнт, тим більш фінансово стійка страхова операція.

Перевищення доходів над видатками страховика розраховується за допомогою *коефіцієнта фінансової стійкості страхового фонду (K_ф)*:

$$K_{\phi} = \frac{D + Z}{P},$$

де D – сума доходів страховика за тарифний період, грн.;
 Z – сума коштів у запасних фондах, грн.;
 P – сума видатків страховика за визначений тарифний період, грн.

Чим вищий K_{ϕ} , тим більш стійкий страховий фонд.

Мобільність коштів страховика визначається видами страхування, які він здійснює. Наприклад, страховик, що займається страхуванням життя, яке у більшості випадків є довгостроковим, має кошти для комерційних операцій з великим циклом: надання довгострокових кредитів; інвестування коштів у нерухомість; іпотечне кредитування тощо.

У майновому страхуванні та страхуванні відповідальності переважають короткострокові угоди. Тому кошти повинні інвестуватися таким чином, щоб при раптовій необхідності сплати страхового відшкодування їх можна було легко мобілізувати. Такі страховики вкладають кошти переважно у ліквідні цінні папери.

У сучасних умовах в Україні існують наступні види страхування: добровільне особисте страхування, в т.ч. страхування життя; добровільне

страхування майна; добровільне страхування відповідальності; недержавне обов'язкове страхування; державне обов'язкове страхування.

Правовою основою для розвитку страхового ринку в Україні були Декрет Кабінету Міністрів України «Про страхування» від 10.05.1993 р. та Закон України «Про страхування» від 7.03.1996 р. Закон установив систему контролю за рівнем платоспроможності страховиків і порядок розрахунку резервів; посилив норми, що регулюють нагляд за страховою діяльністю; упорядкував види обов'язкового страхування тощо.

Прийнятий у новій редакції від 4.10.2001 р. Закон України «Про страхування» встановив нові вимоги до статутних фондів страховиків у розмірі не менше 1 млн. євро, а для тих, хто проводить страхування життя - 1,5 млн. євро.

Дослідження сучасних тенденцій розвитку страхового ринку в Україні засвідчує, що, незважаючи на значний потенціал розвитку, його частка у ВВП становить 4-5%. Для розвинених країн світу аналогічний показник становить 8-12%.

В структурі існуючих видів страхування велику питому вагу займає обов'язкове страхування. В той же час слабо розвинуті довгострокові, накопичувальні види страхування, такі як медичне, пенсійне страхування.

На страховому ринку також необхідно розвивати страхування комерційних та підприємницьких ризиків. До страхування підприємницьких ризиків належать: страхування недоотримання прибутку або доходів; страхування на випадок несплати за рахунком постачальника продукції; страхування від вимушеного простою обладнання. При страхуванні комерційних та підприємницьких ризиків враховують ризик нової техніки та технології, а також біржові та валютні ризики.

Нині найбільш *актуальними питаннями в галузі страхування* є:

- посилення надійності страхового ринку та забезпечення його прозорості;
- стимулювання капіталізації страхового ринку та створення сприятливого інвестиційного клімату діяльності страховиків;
- удосконалення законодавчої бази ринку страхових послуг;
- активізація розвитку довгострокового страхування життя, яке дасть змогу трансформувати заощадження населення в довгострокові інвестиції;
- інтеграція страхового ринку до європейського та світового фінансового простору;
- створення позитивного іміджу страхового ринку серед страхувальників.

ВИСНОВКИ

1. Страхування - це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним

законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати ними страхових платежів та доходів від розміщення коштів цих фондів.

2. Страхування виражає свою сутність через функції: ризикову, попереджувальну (превентивну), заощадження коштів, створення страхових резервів, контрольну.

3. Класифікація страхування - це система поділу страхування на галузі, види, різновиди, форми та системи страхових відносин. Виходячи із об'єктів страхування розрізняють три основні галузі страхування: майнове страхування, особисте страхування та страхування відповідальності.

4. Договір страхування – угода між страхувальником та страховиком, яка регламентує їх взаємні зобов'язання відповідно до умов певного виду страхування. В договорі визначаються: об'єкт страхування; розмір страхової суми; страховий ризик; розмір страхового внеску, строки та порядок його внесення.

5. Актуарні розрахунки – система статистичних і економіко-математичних методів розрахунку тарифних ставок за різними видами страхування, які є основою для встановлення фінансових взаємовідносин між страховиком та страхувальником

6. Страховий ринок – це сфера економічних відносин, у процесі яких формується попит і пропозиція на страхові послуги та здійснюється акт їх купівлі-продажу. В умовах ринкової економіки з'являється попит на нові види страхування, такі як: страхування комерційних та підприємницьких ризиків, страхування професійної відповідальності, медичне страхування, страхування екологічних ризиків тощо

Контрольні питання

1. *Які передумови виникнення страхування?*
2. *В чому полягає сутність страхування?*
3. *Назвіть функції страхування та поясніть їх зміст.*
4. *Охарактеризуйте основних учасників страхових відносин.*
5. *За якими ознаками здійснюється класифікація страхування?*
6. *В чому полягають сутність та завдання актуарних розрахунків?*
7. *Визначте структуру страхового внеску та страхового тарифу.*
8. *Які існують системи страхової відповідальності? Визначте їх особливості.*
9. *Розкрийте сутність основних показників фінансової стійкості страхових операцій та ефективності страхової діяльності.*
10. *Проаналізуйте чинники, що стримують розвиток страхового ринку в Україні.*
11. *Які види страхування необхідно розвивати в Україні в сучасних умовах?*

Тема 7. ФІНАНСУВАННЯ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1. Джерела фінансування природоохоронних заходів

Фінансування природоохоронної діяльності – сукупність економічних відносин, що пов'язані зі створенням, розподілом та використанням грошових фондів з метою раціонального використання, відновлення і охорони природних ресурсів і довкілля, ліквідації аварійних ситуацій та наслідків забруднення навколишнього природного середовища.

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища здійснюється в Україні за рахунок коштів Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інших коштів.

Метою фінансування природоохоронних заходів є поліпшення екологічної, соціальної, економічної ситуації в країні та регіонах.

Система фінансування природокористування та охорони довкілля структурована, її складовими є:

- юридичні засоби, що утворюють цілісну систему правил регулювання і нормативних положень щодо забезпечення своєчасного і повного надходження коштів природоохоронного призначення;

- технічні засоби і умови, що забезпечують використання цих коштів відповідно до встановлених природоохоронних цілей та зовнішніх умов (порядок відкриття рахунків, порядок фінансового контролю);

- організаційні форми, за допомогою яких здійснюється обіг коштів у сфері природоохоронної діяльності.

Фінансові взаємовідносини втілюються у вигляді грошових потоків:

1) *від підприємства до держави*: платежі за користування природними ресурсами, за забруднення довкілля та розміщення відходів, за лімітні та понадлімітні показники; потоки на борговій основі (продаж права на викиди, цінні папери); страхування екологічних ризиків;

2) *від держави до підприємства*: інвестиції, кредити, субсидії тощо.

За ієрархічною структурою фінансові механізми природоохоронної діяльності та управління природокористуванням поділяються на механізми національного (загальнодержавного), регіонального (обласного) та місцевого (районного) рівнів. На національному рівні механізми спираються на наступні фінансові надходження:

- державний бюджет (централізоване фінансування);
- місцеві бюджети (у межах відповідних відрахувань);
- кредити (надаються за загальнодержавними програмами);
- гранти міжнародних організацій (надаються за спеціальними програмами).

Кошти державного бюджету формуються за рахунок зборів за спеціальне використання природних ресурсів, зборів за забруднення довкілля, штрафів та позовів на відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення природоохоронного законодавства. Збори за спеціальне використання природних ресурсів надходять до місцевих бюджетів, республіканського бюджету Автономної республіки Крим та Державного бюджету України і мають спрямовуватись на виконання робіт із відтворення та підтримання природних ресурсів у належному стані.

Однак у сучасних умовах надходження зборів за спеціальне використання природних ресурсів спрямовується до бюджету не за цільовим призначенням на природоохоронні заходи, як це визначено у ст. 46 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», а безпосередньо у дохідну частину бюджету.

Для фінансування заходів щодо охорони довкілля утворюються також Державний, республіканський Автономної республіки Крим та місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища.

Державний фонд охорони довкілля формується за рахунок коштів від збору за забруднення навколишнього природного середовища та інших коштів, які зараховуються до доходів Державного бюджету України. Розпорядником коштів Фонду є Міністерство екології і природних ресурсів України.

Республіканський (Автономної республіки Крим) та місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища утворюються у складі республіканського бюджету АРК та відповідних місцевих бюджетів за місцем заподіяння екологічної шкоди за рахунок: зборів за забруднення довкілля; частини грошових стягнень за порушення норм і правил охорони довкілля; цільових та інших добровільних внесків підприємств, установ, організацій та громадян.

Кошти Державного фонду, республіканського АРК та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища використовуються тільки для цільового фінансування природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів, в тому числі наукових досліджень з цих питань, а також заходів для зниження впливу забруднення навколишнього природного середовища на здоров'я населення тощо.

Відповідно до законодавства, в Україні можуть утворюватись й інші фонди для стимулювання і фінансування заходів щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

При удосконаленні існуючої системи екологічних фондів в Україні слід враховувати світовий досвід. Він свідчить, що на природоохоронні фонди покладаються дві чітко визначені функції. *Перша функція* пов'язана з фінансуванням заходів по усуненню наслідків забруднення в регіоні та заходів, спрямованих на попередження й обмеження викидів (скидів) та інших техногенних впливів на довкілля (будівництво муніципальних станцій водоочищення; виконання технічних та інженерних розробок щодо

зменшення техногенного забруднення в промисловості; знищення та переробка промислових відходів і звалищ; екотехнічне оновлення підприємств тощо). Друга функція пов'язана з відшкодуванням збитків, що завдаються населенню, юридичним особам забрудненням довкілля. Таке відшкодування має місце у випадках, коли джерело походження шкоди не може бути встановлено; для компенсації життєвих незручностей, пов'язаних з дією окремих об'єктів (аеродромів), а також в разі, коли особа, що відповідає за шкоду, не має можливості її компенсувати в повному обсязі. Ця функція має чітко виражений страховий характер.

На жаль, у сучасних умовах кошти, що спрямовуються з державного бюджету України на фінансування охорони довкілля надто незначні (менш ніж 1% від загальної суми видатків державного бюджету). В той же час, за даними Міністерства екології і природних ресурсів України, середньорічні втрати ВВП внаслідок погіршення стану довкілля становлять 10-15%. А за оцінками Міжнародного інституту менеджменту навколишнього середовища (Швейцарія) рівень екологічного збитку в Україні складає 15-20% ВВП і є одним з найвищих у світі.

Отже, для активізації природоохоронної діяльності слід збільшувати відповідну частину бюджету за рахунок перерозподілу платежів за використання природних ресурсів і забруднення довкілля. Державна підтримка екологічної сфери в регіонах недостатня, тому вони повинні використовувати додаткові ресурси: обласний та місцевий бюджети, фонди охорони довкілля, кошти підприємств, міжнародні гранти, випуск цінних паперів, кредити, лізинг природоохоронного обладнання, впровадження місцевих екологічних податків (зелений туризм, рекреація, мисливство) тощо.

7.2. Екологічне оподаткування

Важливе місце у використанні економічних важелів та інструментів регулювання природоохоронної діяльності в більшості розвинутих країн займають екологічні податки. Вперше необхідність використання екологічних податків була підтверджена у I Програмі дій ЄС з охорони довкілля (1973 р.) і була пов'язана з реалізацією положення «забруднювач платить». А вже у 1987 р. з 150 різновидів економічних інструментів, які використовувались в країнах-членах організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), більше половини склали різноманітні екологічні податки або платежі.

Згідно з закордонним досвідом у залежності від цільового спрямування екологічні податки (платежі) поділяються на три групи.

Перша група – це податки (платежі), які спрямовуються на покриття екологічних витрат. До них належать податки (збори) за використання природних ресурсів та забруднення довкілля, податки на шумове і радіологічне забруднення тощо. Кошти від надходжень цих податків

спрямовуються до екологічних фондів або бюджетів та використовуються на природоохоронні цілі. Дані податки компенсують тільки частину заподіяного довкілля збитку.

До другої групи належать податки, що стимулюють екологічну поведінку економічних агентів (виробників, споживачів), тобто податки на виробництво та продаж екологічно небезпечної продукції, технологій, енергоємної техніки, а також на продукцію, яка виготовляється з рідкісних природних ресурсів. Ці податки належать до непрямих і встановлюються на товари, які забруднюють довкілля під час їх виготовлення чи експлуатації. Таким чином, такі податки підвищують ціну відповідних товарів, що призводить до обмеження та раціоналізації їх використання. Прикладами непрямих екологічних податків є оподаткування виробництва озоноруйнівних препаратів, пестицидів, добрив, нафтопродуктів, акумуляторів тощо. Доходи, які надходять від стягнення цих податків, переважно спрямовуються на фінансову підтримку конкретних екологічних програм з скорочення забруднення саме тими видами продуктів, з яких стягуються податки. Так, у Норвегії за рахунок податків на мінеральні добрива і пестициди фінансуються програми з екологізації сільського господарства.

Третя група об'єднує податки, які мають переважно фіскальну функцію та підвищують доходи бюджетів. До цих податків належать акцизи, що встановлюються на нафту, природний газ і газовий конденсат, моторне паливо. Частина коштів, які поступають від цих податків, витрачається на фінансування природоохоронних заходів, але переважно ці кошти надходять до бюджетів різних рівнів та розчиняються у них.

Аналіз закордонного досвіду в галузі екологічного оподаткування дозволяє зробити висновок, що у багатьох промислово розвинутих країнах світу на екологічні податки припадає значна частка в загальній системі оподаткування. Так, у країнах ЄС ця частка становить 3-7% та в середньому 2,5% від ВВП.

В Україні «екологічна» складова податково-бюджетної системи включає: платежі за спеціальне використання природних ресурсів (водних, лісових ресурсів, надр тощо); плату за землю; збір за геологорозвідку; рентні платежі за видобуток та транзит нафти, газу, аміаку; збір за забруднення навколишнього природного середовища.

Нині питома вага екологічних податків і платежів у загальній сумі доходів Державного бюджету України становить 2-3%. А без урахування рентних платежів, які не використовуються на природоохоронні цілі, ця частка складає лише 1-1,5%. Тривалий час платежі за використання природних ресурсів використовувались не за цільовим призначенням, а йшли на поповнення бюджетних коштів. Тільки в останні роки, з підвищенням значущості екологічних проблем, кошти від ресурсних платежів частково спрямовуються на фінансування заходів з відтворення, раціонального використання та охорони природних ресурсів.

В деяких законодавчих актах зроблені кроки щодо екологізації податкової системи. Так, згідно із Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання ринку автомобілів в Україні» ставки акцизного збору і ввізного мита збільшуються вдвічі у випадках ввезення в Україну автомобілів, що були у користуванні до 5 років. Ці податкові ставки збільшуються втричі у тому разі, коли автомобілі були у користуванні більше 5 років.

Закон України «Про податок на додану вартість» передбачає нарахування ПДВ на втрати електроенергії. Отже, стимулюється раціональне споживання електроенергії, а відповідно і природних ресурсів (вугілля, газу), та зменшується забруднення довкілля викидами теплової енергії.

Проектом Податкового кодексу України пропонується:

- встановлення механізму оподаткування за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря пересувними джерелами забруднення (автомобілями) не тільки суб'єктами господарювання, але і фізичними особами;

- залучення до оподаткування суб'єктів господарювання та фізичних осіб, які експлуатують повітряні судна;

- збільшення ставок за розміщення відходів у 3 рази;

- щорічна індексація ставок екологічного податку на індекс інфляції попереднього року тощо.

Таким чином, стимулююча функція екологічного оподаткування виявляється, з одного боку, через спеціальне оподаткування екологічно шкідливої продукції (негативне стимулювання), а з іншого – через надання податкових пільг тим суб'єктам господарювання, які здійснюють природоохоронні програми, впроваджують екологобезпечну та ресурсозберігаючу техніку і технологію виробництва тощо. Ця система податкових пільг реалізується шляхом: зменшення бази або об'єкта оподаткування; запровадження знижених податкових ставок; зменшення нарахованих сум податків; звільнення від сплати податків окремих категорій платників; надання цільових податкових пільг, включаючи податкові кредити.

7.3. Страхування екологічних ризиків

Екологічне страхування – це страхування економічної відповідальності підприємств (джерел підвищеного екологічного ризику) за нанесення екологічного та економічного збитку третім особам у зв'язку з раптовим аварійним забрудненням навколишнього середовища.

Екологічне страхування повинно бути невід'ємною частиною страхової системи України. Воно також є елементом національної безпеки. Його здійснення повинно сприяти посиленню екологічної спрямованості діяльності підприємств.

Отже, метою страхування екологічних ризиків є компенсація збитку, що заподіюється внаслідок забруднення довкілля аварійними залповими викидами і скидами забруднюючих речовин, а також економічне стимулювання зниження ступеня екологічного ризику виробництва.

У США та низці європейських країн екологічне страхування було введено у 1960-і роки. При цьому воно здійснювалося на добровільній основі в межах загальної громадянської відповідальності. Обов'язкове екологічне страхування існує в Бельгії, де воно проводиться приватними страховими компаніями. У закордонній практиці використовують також створення екологічних пулів – об'єднання страховиків для спільного страхування екологічних ризиків. Вперше такий пул був створений в Японії в 1979 р. для страхування відповідальності за аварійний розлив нафти. Він об'єднав 38 учасників, в тому числі 22 – японських та 16 – іноземних. Нині пули екологічного страхування існують у Великій Британії, Франції, Нідерландах, Швеції та інших країнах.

До сфери екологічного страхування належить: страхування ризику понадлімітних викидів і скидів шкідливих речовин, відходів; екологічних збитків унаслідок екологічних катастроф; екологічне страхування нових технологій; страхування відповідальності за витік нафти та нафтопродуктів; страхування радіоактивного забруднення тощо.

В системі екологічного страхування домінує загальний принцип обов'язковості та невідворотності відшкодування збитку. Страхові платежі екологічно небезпечних об'єктів створюють резерв для ліквідації наслідків і компенсації збитку від можливих аварій.

Механізм екологічного страхування побудований на імовірному розподілі випадкових подій. Побудувати модель аварійної екологічної ситуації досить складно із-за відсутності достовірних статистичних даних. Проте можна використовувати наближені оцінки, такі наприклад, як кратне перевищення припустимих норм надходження шкідливих речовин у довкілля.

Страховим випадком слід вважати зафіксований спеціальними службами факт аварії, що полягає в руйнації або відмові роботи технічних систем, у тому числі й очисних споруд, або в необдуманих, а можливо і навмисних діях персоналу підприємства-забруднювача.

Проблеми можуть виникати при розрахунках тарифних ставок страхових платежів, оскільки розміри збитків, які заподіюють підприємства різних галузей дуже варіюються. Отже, тарифні ставки повинні диференціюватися в залежності від ступеню ризику, що виникає на тому чи іншому підприємстві та встановлюватися у відсотках від розміру річного прибутку.

При укладанні договору страхування необхідно також обумовлювати питання про надання страхового захисту третім особам у відповідності з нормами про відшкодування збитків, заподіяних їм страховою подією. Однак, у ряді випадків розміри збитків можуть складати дуже великі суми. Тому доцільно установити граничний розмір (ліміт) відповідальності страховика,

рівень якого буде залежати від його фінансових можливостей, форми страхування.

В Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначена можливість здійснення обов'язкового та добровільного екологічного страхування. Однак порядок і положення про екологічне страхування законодавством не визначені.

Для введення в Україні добровільного екологічного страхування потрібно прийняти Типове положення про порядок екологічного страхування, яке б вводилося в дію розпорядженням уряду держави.

На підставі Типового положення страхові організації повинні розробити свої Правила з добровільного страхування екологічних ризиків. Доцільно в цих правилах передбачити положення про проведення екологічного аудиту, що дасть змогу визначити параметри об'єктів страхового поля (ступінь екологічної небезпеки підприємств і виробництв, розмір можливих збитків і тарифних ставок страхових внесків).

Попередні оцінки показують, що система страхування екологічних ризиків дозволить компенсувати до 40% заподіяних довіллю збитків. Крім того, екологічне страхування створює взаємну економічну зацікавленість страхувальників і страхових компаній у зниженні ризику забруднення навколишнього природного середовища. Страхувальник зацікавлений у підвищенні своєї екологічної безпеки тому, що з підвищенням імовірності аварій зростають ставки страхових внесків. Крім того, у вигляді заохочення безаварійності страхувальник одержує низку економічних пільг (надання коштів із фонду превентивних заходів страхувальника на проведення природоохоронних заходів; пільгові умови продовження страхового договору тощо). В той же час зацікавленість страхових компаній в одержанні максимального прибутку забезпечить проведення екологічного аудиту страхувальника та додатковий моніторинг стану його природоохоронного обладнання.

Отже, розвиток та впровадження екологічного страхування в Україні дасть змогу:

- скоротити бюджетні витрати на ліквідацію аварійних та надзвичайних ситуацій;
- підвищити матеріальну відповідальність підприємств, що забруднюють довкілля;
- забезпечити цільове використання коштів, які спрямовуються на ліквідацію та попередження забруднення навколишнього природного середовища;
- посилити контроль за потенційно небезпечними видами діяльності.

ВИСНОВКИ

1. Фінансування природоохоронної діяльності – сукупність економічних відносин, що пов'язані зі створенням, розподілом та

використанням грошових фондів з метою раціонального використання, відновлення і охорони природних ресурсів і довкілля, ліквідації аварійних ситуацій та наслідків забруднення навколишнього природного середовища.

2. Фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища здійснюється в Україні за рахунок коштів Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інших коштів.

3. Екологізація оподаткування – це процес трансформування традиційних податків та введення нових екологічних податків із метою стимулювання оздоровлення довкілля і ефективного використання природних ресурсів.

4. В Україні до екологічних податків та платежів належать: платежі за спеціальне використання природних ресурсів (водних, лісових ресурсів, надр тощо); плату за землю; збір за геологорозвідку; рентні платежі за видобуток та транзит нафти, газу, аміаку; збір за забруднення навколишнього природного середовища.

5. Екологічне страхування – це страхування економічної відповідальності підприємств (джерел підвищеного екологічного ризику) за нанесення екологічного та економічного збитку третім особам у зв'язку з раптовим аварійним забрудненням навколишнього середовища.

6. У сучасних умовах доцільно використовувати ринкові механізми регулювання природоохоронної діяльності, а саме: введення непрямих податків на продукцію екологічно небезпечних виробництв; створення ринку дозволів на викиди (скиди) забруднюючих речовин у допустимих межах; страхування екологічних ризиків; надання в лізинг природоохоронного обладнання; створення системи екологічних банків, бірж, ринку екологічних послуг (маркетинг, аудит).

Контрольні питання

- 1. Визначте необхідність та значення фінансування природоохоронної діяльності на різних рівнях управління господарським комплексом.*
- 2. Проаналізуйте джерела фінансування охорони навколишнього природного середовища та раціонального природокористування.*
- 3. Обґрунтуйте напрями підвищення ефективності існуючої системи фінансування природоохоронних заходів.*
- 4. Що розуміють під «екологічним оподаткуванням»?*
- 5. На які три групи поділяються згідно з закордонним досвідом екологічні податки (платежі) у залежності від їх цільового спрямування?*
- 6. Визначте переваги та недоліки існуючої в Україні системи платного природокористування.*
- 7. Що розуміють під «екологічним страхуванням»?*
- 8. В чому полягає механізм страхування екологічних ризиків?*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Боди З., Мертон Р. Финансы. – М.: Издат. дом «Вильямс», 2000. – 585 с.
2. Бюджетний кодекс України. Затв. ВРУ 21.06.2001 р. № 2542-III // Офіційний вісник України. – К., - № 29.
3. Бюджетний менеджмент / В.Федосов, В.Опарін, Л.Сафонова та ін. – К.: КНЕУ, 2004. 864 с.
4. Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами. - М.: Финансы и статистика, 2005. – 799 с.
5. Василик О.Д., Павлюк К.В. Державні фінанси України. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 608 с.
6. Василик О.Д. Теорія фінансів. – К.:НІОС. – 2007. -416 с.
7. Василик О.Д., Павлюк К.В. Бюджетна система України. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 544 с.
8. Довідник з питань економіки та фінансування природокористування і природоохоронної діяльності / Уклад. В.Шевчук та ін. – Київ: «Геопринт», 2000. – 411 с.
9. Закон України «Про цінні папери і фондову біржу» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 38.
10. Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 51.
11. Закон України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 13.
12. Закон України «Про аудиторську діяльність» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 23.
13. Закон України «Про страхування» // Галицькі контракти. – 1996. - № 18.
14. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» // Україна - business. – 2001. – 6-13 листопада. - № 44.
15. Карпінський А.Б., Герасименко О.В. Фінансова система. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. -184 с.
16. Кашенко О.Л. Фінанси природокористування. – Суми: Вид-во «Університетська книга», 2000. – 421 с.
17. Кириленко О.П. Фінанси (теорія та вітчизняна практика). – Тернопіль: Астон, 2002. – 157 с.
18. Ковальчук С.В., Форкун І.В. Фінанси. – Львів: «Новий світ - 2000», 2006. -568 с.
19. Маслова С.О., Опалов О.А. Фінансовий ринок. – К.: Каравела, 2003. -344 с.
20. Мельник В.М., Грицаєнко І.А., Іванишина О.С. Оподаткування підприємницької діяльності. – К.: Кондор, 2003. – 160 с.
21. Онисько С.М., Марич П.М. Фінанси підприємств – Львів: «Магнолія Плюс», 2005. - 336 с.

22. Онисько С.М., Трофан І.М., Грицина О.В. Податкова система. – Львів: «Магнолія Плюс», 2005. - 333 с.
23. Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія). – К.: КНЕУ, 2001. - 240с.
24. Петленко Ю.В., Рожко О.Д. Місцеві фінанси: Опорний конспект лекцій. – К.: Кондор, 2003. – 282 с.
25. Розмарина А.Л. Гроші та кредит у системі сучасних економічних відносин. – Одеса: Вид-во «ТЭС», 2004. – 109 с.
26. Розмарина А.Л. Фінанси підприємства: Конспект лекцій. – Одеса: Вид-во «ТЭС», 2007. – 71 с.
27. Симоненко В.К. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект). – К.: Знання України, 2006. 280 с.
28. Федорук Л.Д., Шацька В.М. Бюджетна система. – Хмельницький: ТУП, 2005. – 157 с.
29. Финансы / Под ред. А.М. Ковалевой. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 336 с.
30. Финансы. Денежное обращение. Кредит / Под ред. Л.А. Дробозиной. – М.: Вертекс, 2001. - 352 с.
31. Фінанси: вишкіл студії / За ред. Юрія С.І. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. -357 с.
32. Фінанси підприємств / Під ред. А.М. Поддєрьогіна. – К.: КНЕУ, 2000. – 460 с.
33. Фінансова діяльність підприємства / Бандурка О.М., Коробов М.Я., Орлов П.І., Петрова К.Я. – К.: Либідь, 2003. – 384 с.
34. Форкун І.В., Шацька В.М., Фролова Н.Л. Основи казначейської справи. – Хмельницький: ТУП, 2006. – 335 с.
35. Формування і функціонування бюджетної системи України: Монографія / С.О. Булгакова, О.Т. Колодій, Л.В. Єрмоленко та ін. – К.: Книга, 2003. – 344 с.
36. Шелудько В.М. Фінансовий ринок. – К.: Знання-Прес, 2002. – 535 с.
37. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Финансы предприятий. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 343 с.
38. Шумелда Я. Страхування. – Тернопіль, 2003. – 216 с.
39. Юрій С.І., Бєсکید Й.М. Бюджетна система України. – К.: НІОС., 2005. - 320 с.
40. Юрій С.І., Лавріна М.П., Шаманська Н.В. Соціальне страхування. – К.: Кондор., 2004. - 464 с.